

הרב ארי יצחק שבט-
הופיע בטללי אורות י (תשס"ב), עמ' 82-152

צוואת רבי יהודה החסיד השוואת מהדורות קדומות וכתבי היד

ראשי-פרקים

- א. נושאי הצוואה
- ב. מי כתב את הצוואה?
- ג. הנוסח ה"נזיל"
- ד. על המהדורות השונות
- ה. זיהוי והשתלשלות משפחות הנוסחים השונים
- ו. השוואת חמש מהדורות ישנות וכתבי יד של צוואת ר' יהודה החסיד (מתחילה להלן בעמ' 26)
- ז. ביבליוגרפיה מובחרת
- ח. נספחים: צילומי כתבי היד ודפוס ראשון

⌘ ⌘ ⌘

הקדמה (השוואת המהדורות וכתה"י של הצוואה מתחילה להלן בעמ' 26)

לפי מאמר עממי,¹ "אילו היו נכתבים עשרת הדברות בצוואת ר' יהודה החסיד ז"ל, היו נוהרים בהם ביותר." במיוחד בשנים האחרונות, קיימת התעוררות והתעניינות מחדש בתורת ר' יהודה החסיד בכלל ובספר חסידים וצוואתו בפרט. על כך יוכיחו המהדורות הרבות והשונות שיצאו לאור בדורנו,² ובתוכן כמה פירושים חדשים, מפתח חדש והתייחסות הולכת וגוברת ע"י הפוסקים. למרות העיסוק הרב בצוואתו, עד היום לא הוצאה מהדורה מדעית, המשווה את הנוסחים השונים (ולפעמים אף סותרים) של הצוואה. לא רק שיש גרסאות שונות, אלא שהשינויים הם כה רבים, עד שכמעט ואין שתי מהדורות זהות לגמרי בסעיף אחד. רק 14 (מתוך 77) האזהרות מופיעות בכל המהדורות! אם כן, איזהו הנוסח המקורי והמדויק ביותר?

כבר ציינו כמה מהמהדירים³ שמאז שנדפסה הצוואה בפעם הראשונה בוינציה בשנת שמ"ט (1589), יחד עם ספר יורה חטאים של ר' אליעזר מוורמיה, בעל ספר הרוקח) העתיקו כל המהדורות את אותו נוסח, בגלל היותו מודפס ראשון. ברם, אם אכן בחרוהו בגלל היותו דפוס ראשון, הרי הם לא דייקו, כי הדפוס הראשון של הצוואה היה בסביונטה (אף הוא באיטליה) בשנת שי"א, 38 שנה לפני כן!

גם אם מהדורת וינציה הודפסה ראשונה, היא רחוקה מאד מלהיות הקדומה והמקורית ביותר.⁴ בהמשך נוכיח, שזוהי המהדורה כמעט המאוחרת והערוכה ביותר (והפחות מקורית). חלק מהפוסקים הראשונים מתייחסים גם למהדורות האחרות; וכמה מנהגים נפוצים, מקורם דווקא

1 מובא בספר טעמי המנהגים ע"י ת"ב ד"ה עוד.

2 המהדורה עם ההערות המקיפות והיסודיות של הרב ראובן מרגליות (שכבר נדפסה 12 (!) פעמים); משנת-אברהם, לה"ר אברהם פרייס מטורונטו (תשט"ו); פירוש הדר-חסידים בהוצאת "מכון ראשונים" בירושלים, בלי תאריך הוצאה; מהדו' יוזעפאף (תרי"ל) צולמה מחדש בבני ברק; "יעלו חסידים", עיבודו של הרב אליעזר פאפו (מחבר פלא-יועץ) לצוואה ולספר חסידים (תרמ"ג) נדפסה במהדורה חדשה ומנוקדת; המהדורה עם פירוש "שבעים תמרים" לר' חיים שמעון דוב (קראקא, תר"ס) נדפסה מחדש בירושלים (תשי"ל); פירושו של ר' אפרים ביליצר, "יד אפרים", על צוואת ריה"ח, נכתב לפני השואה, אך יצא לאור רק בתשי"ל; "אוצר ספר חסידים" כולל את כל ס"ח והצוואה בעריכה חדשה ע"פ נושאים, יצא לאור ע"י ר' חיים יוסף וולדמן בירושלים, תשנ"ב. כל המהדורות הנ"ל של ס"ח הם ע"פ מהדורת בולוניה, תקל"ח, המצויה יותר. גם המהדורה ע"פ כתי"י פארמה (מהמאה הי"ג) הנחשבת למדוייקת יותר (יוסף דן, "חסידות אשכנז בתולדות המחשבה היהודית", עמ' 168, ובספרו "ספרות המוסר והדרוש", עמ' 126) ומחולקת לתת-תשפ"ג (1583) סימנים (עם שינויים רבים ממהדורת בולוניה) שיצא לאור ע"י יהודה הכהן ויסטנצקי בתרנ"א, יצא לאור מחדש בשנת תשנ"ט ע"י המוסד לעידוד לימוד התורה בירושלים.

3 מהד' הדר חסידים (עמ' 13) ומהד' משנת אברהם (עמ' 7). אמנם, למען הדיוק, כתי"י מינכן ראה אור ע"י ר' מנחם אליעזר מאהלר בספרו "תולדות חסידים" (קראקא, תרנ"א) עם פירושו דמשק אליעזר. בעקבותיו גם הר"א פרייס בחר לחבר את פירושו "משנת אברהם" על כתי"י מינכן, וכן הרב אפרים ביליצר בפירושו "יד אפרים".

4 יוכיחו 9 הסעיפים הראשונים כפי שהעתיקום הקדמונים, ר' אלעזר מוורמיה, תלמידו של ריה"ח בספרו הרוקח, מתוך ספר הכבוד של ריה"ח (הלי אבלות, סוף ס"י שטז), ורבינו ירוחם (נתיב כח, דף רלא, ד).

בנוסחים השונים מדפוס וינציה הנפוץ. כך, למשל, לשפוך את המים בשכונת המת, מה לאמר בהטבת חלום, לא לשאת אשה ששמה כאשתו הקודמת,⁵ ועוד.

כתב הרב י"י ויינברג (בשו"ת שרידי אש ח"ג עמ' תב), שחשוב להשוות כתבי יד ולברר את הגרסאות המדויקות ביחס לכל חומר תורני. קל וחומר כאשר ההקפדה היתירה ביחס לקיומה של צוואת ריה"ח נובעת אצל עדות מסוימות מהחשש לסכנה⁶ ולעונשים הצפויים לעוברים על אזהרותיו. בוודאי שיש להתחקות אחר המקור האמיתי, אם סוברים שצוואה זו נאמרה ברוח הקודש.⁷

במאמר זה יש לנו כמה מטרות:

1. **להוציא לאור לפעם הראשונה** שלוח נוסחים ישנים, לא מוכרים, וקשים לפענוח: מכתבי יד רוטשילד, אוקספורד ומילנו. כמו כן לפרסם מחדש את מהדורת סביונטה, הדפוס הראשון האמיתי, וכפי שנראה, אולי הנוסח המקורי ביותר, ש"נעלם" מאז הדפסתו לפני 450 שנה.
2. **להשוות** בין המהדורות הנ"ל ומהדורות וינציה (שהיה נחשב לדפוס ראשון) וכת"י מינכן, להדגיש את השוני ביניהם, לפעמים עד כדי סתירות והשלכות מעשיות שונות.
3. להיעזר במהדורות השונות (ובפרט אלה שאנו מוציאים לאור כאן לראשונה) **לפרש ולפענח** את הנוסחאות הסתומות או התמוהות אשר במהדורות האחרות, כשיש צורך בכך.
4. לברר **איזה נוסחים יותר מקוריים** של הצוואה, ומה סדר ההתפתחות של גרסאות והמהדורות השונות? לחלק את המהדורות **למשפחות ולענפים**. וכן אם ניתן לברר **איזה סעיפים התווספו** לצוואה בתקופה יותר מאוחרת, **ומתי וכיצד** הם נכנסו לטקסט הצוואה?
5. לנסות להסביר **מדוע נשמטו** סעיפים מסוימים במהדורות מסוימות, ומדוע יש **הבדלים כה גדולים** בין המהדורות השונות?

במיספור הסעיפים השתמשנו במהדורתו של הרב ראובן מרגליות (להלן: ר"מ) שבהוצ' מוסד הרב קוק. מהד' זו, שהיא הנפוצה ביותר, מבוססת על דפוס וינציה שמ"ט (1589) שהיה נחשב לדפוס ראשון, עם שינויים קלים. בדפוס המקורי של וינציה הצוואה מחולקת לע' סעיפים (ע"פ גימטריא סו"ד ה' ליראיו). כאן העדפנו להעתיק בנאמנות מדפוס וינציה, אך בחלוקה לסעיפים שמרנו על החלוקה המצויה אצל ר"מ. בסעיפים שאינם מופיעים במהדורת מרגליות, המשכנו מעצמנו את המיספור לאחר שהוא סיים. באזהרות הנוספות הללו, רשמנו קודם את הסעיפים שמופיעים ביותר ממהדורה אחת, ואחריהם את הסעיפים המופיעים במהדורה אחת בלבד.

כמו"כ, כשצינו מספר חסידים השתמשנו בנוסח ובסעיפים של דפוס בולוניה משנת רצ"ח שבמהדורת הר"ר מרגליות (הוצאת מוסד הרב קוק) משום שכיחותו, אא"כ יש הבדל בתוכן, ואז העדפנו וצינו שהמקור ממהד' ויסטנצקי (ע"פ כת"י פארמה שנחשב כקדום ואמין יותר, ע"י יוסף דן, ספרות המוסר והדרוש, עמ' 126).

כת"י מילנו הוא כמעט זהה בסדר ובתוכן לכת"י רוטשילד. ע"כ רק הזכרנו אותו כשיש בו שינוי משמעותי.

המקורות הקדומים ביותר של צוואת ריה"ח שבידינו הם:

- א. העתקתו של תלמידו, ר' אלעזר מוורמיה, בספר הרוקח (סוף סי' שטז) מספר הכבוד של ריה"ח.
 - ב. רבינו ירוחם שציטט אף הוא מספר הכבוד בנתיב כח, דף רלד ע"ד.
- שניהם הביאו סעיפים א-ט מהצוואה (ר' ירוחם השמיט סע' ג). אלו הם "סעיפי הברזל" של הצוואה, משום קביעותם ומציאותם היחסית לעומת "נזילותם" ושינויים של שאר האזהרות.

5 ע"י בהערה הקודמת ובבאות, וע"י ב"בית לחם יהודה" יו"ד רצא, ב, בכלבו סי' ל בעניין הטבת חלום, בארחות-חיים (הל' אבל, עמ' 576) בענין לשפוך מים בשכונת המת; ובספר חכמת הנפש לבעל סי' הרוקח עמ' כב בעניין שם אשתו השנייה.

6 ע"י למשל בדרכי-תשובה (יו"ד יא, מח) שלחוששים, אפילו אין דין של ביטול בששים או ספק דרבנן להקל, שהרי חמירא סכנתא מאיסורא (חולין ז) וספק נפשות להחמיר.

7 ע"י למשל בהערה 20 וכך מתחיל כת"י מילנו: "אילין נבייאתי (= נבואותיו) דאמר ריה"ח".

א. נושאי הצוואה

לעומת ספר חסידים, בו מנסה ריה"ח לגלות את "רצון הבורא" בכל פרט בחייו של יהודי,⁸ הרי צוואתו מתמקדת באירועים מרכזיים בחייו. לפי המבנה המסודר של עיקר⁹ כת"י מינכן, עוסקת הצוואה בנושאים הבאים: אישות (א-ט); לידה (י-יד); מוות (טו-לה); דירה (לו-מח); כלכלה (מט-נה); זמנים ותקופות (נו-נח); רכוש (נט-ס); ושונות (סא-עא). בולטת העובדה שהנושאים בצוואה הם אוניברסליים, ולא רק "יהודיים".

הנושאים שבהם נוגעת הצוואה הם אלה המועדים לחרדות ולתעלומה, שאליהם ניגש אדם בין השאר תוך גיוס כוחות מיסטיים שאינם נראים לעין ואינם נתפשים בשכל.¹⁰ על הסגנון, המאיים בעונשים מפחידים, כפי שציינו יצחק בער¹¹ ויוסף דן¹², השפיעו אותם תנאים סביבתיים (במאות הי"ב-י"ג) שהשפיעו על כתבי חסידי אשכנז בפרט והעולם הנוצרי שסבב אותם בכלל, כהנחתו של משה גידעמן.¹³ החשש המצוי מפני סכנה בא לידי ביטוי בתפילה שמופיעה בספר הרוקח (מתלמידיו של ריה"ח):¹⁴ "שלא ימשלו בס זרים ולא יראו ממיתה או דבר רע בזרעם". נדייק, שלא כתב "ולא ימותו" אלא ש"לא יראו ממיתה".

על אותן אזהרות הסותרות לכאורה מצוות והלכות חז"ל מפורשות – כגון: לקצוץ עצי פרי שהניבו פעמיים בשנה (סעי' מד, היא עבירה מדאורייתא של בל תשחית); שלא ישא אדם את אחייניתו (כב, דבר הנחשב כמצווה בעיני חז"ל, יבמות סב,ב); שלא ישאו ב' אחים לב' אחיות (כה) - עמדו כבר הפוסקים, כגון: נודע ביהודה,¹⁵ דברי חיים (מצאנז),¹⁶ הרחיק לכת החתם סופר,¹⁷ בקובעו ע"פ אזהרות אלו, שלא ריה"ח הוא זה שכתב את הצוואה!

חלק מהאזהרות נוגעות לתקופות מסויימות או לאנשים מסויימים, כגון אלה שבסעי' נא, שלא ידור רב בעיר הידלברג או כהן או מי ששמו אלעזר ברגנסברג, ולא איש ולא אשה באויגסברג. מסתבר, כמו שביאר הר"ר מרגליות (מקור חסד) שבמקור צויינו שם שמות המוזהרים, והאזהרה איננה מכוונת לכל אדם שהוא.

לאזהרות ככלל יש טעמים נסתרים, כגון: קבלה,¹⁸ סוד,¹⁹ רוח הקודש,²⁰ סכנה מיסטית-רוחנית,²¹ עין הרע,²² או חשש למזיקים ולשדים.²³ בין הטעמים הנגלים נזכרים גורמים הלכתיים,²⁴ מוסריים,²⁵ שכליים,²⁶ טבעיים-רפואיים,²⁷ והסטוריים.²⁸

8 לפי פרופ' גרשום שלום, ספר חסידים הוא "ללא ספק אחת היצירות החשובות והבולטות ביותר של הספרות היהודית" ("Major Trends in Jewish Mysticism", p.83). פרופ' יוסף דן חילק את ספר חסידים לנושאים: חסידות, תשובה, תפילה, שבת, ספרים, מזיקים, לימוד תורה, צדקה, כיבוד אב ואם, סיפורי מוסר, פרשנות פסוקים, דרושים ושונות ("חסידות אשכנז בתולדות המחשבה היהודית" ח"א, עמ' 176, ובערך שכתב באנציק' העברית: ר' יהודה בן שמואל החסיד, כרך יט עמ' 183-185).

9 עיי' מה שכתבנו בהמשך על כת"י מינכן, שלאחר סעי' ס' באות אזהרות שכנראה נתוספו יותר מאוחר, שהרי אין הן מופיעות בכת"י אוקספורד הקדום ביותר (חוץ מסעי' סז), ומבחינת הסדר המאפיין את כת"י מ', הן היו צריכות להיערך ע"פ הנושאים שזכרו לפני כן.

10 יוסף דן (אנצ' העברית) מתייחס לצוואה כולה כ"בעלת אופי דמנולוגי מובהק... עיקרה: ענייני קבורת מתים וזהירות מכישוף, אזהרות בטיפול במתים ובקבריהם וסגולות לשמירה מפני שדים רוחות ומכשפות." "העובר על הצוואה יראה ששדים, רוחות ומכשפות בקושי נזכרים, וגם נושאי המוות וקבורה מהווים פחות משליש מכלל האזהרות. חלק מהסעיפים לקוחים מהתורה או מהתלמוד, ומגלים רגישות והגיון גם בקנה מידה מודרני. האזהרות הדואגות לאקולוגיה (סעיפים לב ומה), וגניולוגיה (המזהירות מלהתחתן עם אחיינית, סעי' כב), ומרחיקות מעבודה זרה (נד), מתופעות חברתיות שליליות (בעיית ה"חמולה", סעי' לג), רגישות פסיכולוגית (לקרב את אשתו לאחר תקופת ריחוק, סעי' לו), כבוד האדם (אפילו למת - א-ד, ו, ח, יא) ועוד, נכתבו כבר לפני יותר מ-800 שנה!.

11 "המגמה הדתית-החברתית של ספר חסידים" עמ' 5 ואילך.

12 "תורת הסוד של חסידות אשכנז", עמ' 44.

13 "התורה וחיים בארצות המערב בימי הביניים" עמ' 99. עיי' גם במבואו של אפרים אורבך לספר ערוגת הבושם ח"ד עמ' 181-185.

14 ספר הרוקח, ורש היראה, עמ' ו.

15 מהד"ת אה"ע סי' עט.

16 שו"ת דברי-חיים ח"א אה"ע סי' ח.

17 שו"ת יו"ד סי' קלח, ואה"ע סי' קטז.

18 למשל רמ"א יו"ד סי' י"א, סעי' ד'.

19 דברי-חיים אה"ע סי' ח; ערוך השולחן יו"ד רסח, לד; מקור חסד הע' סא.

20 כך מתחיל כת"י מילנו את הצוואה "אילין נביאיתיה (= נבואתיו) דאמר ריה"ח". וכן כתבו בשו"ת משנה-הלכות ח"ו סי' רס; חזון-איש לפי פאר-הדור ח"ד עמ' צא הערה 92; משנת-אברהם על סעי' סד בכת"י מ'.

ב. מי כתב את הצוואה?

- בעקבות הצוואות שסותרות מצוות וגמרות מפורשות שהזכרנו לעיל, לא מעט פוסקים טענו שלא ריה"ח חיבר את הצוואה.²⁹ החתם סופר הניח זאת על סמך סתירה שמצא בין ספר חסידים וספר הכבוד לבין הצוואה.³⁰ הרב משולם ראטה³¹ התבסס על הלכה שמחדש האור זרוע³², תלמידו של ריה"ח (הולכת מת מעיר שיש בה בית קברות לקברו בעיר אחרת), בלא שהוא מזכיר כלל את פסק רבו בצוואה (יא). והיו שפקפקו בייחוסה של הצוואה לריה"ח, בלא לציין על מה מבוסס חשד זה.³³ אולם אין ספק שיסודה של הצוואה הוא מרי יהודה החסיד, ולכך כמה הוכחות:
- א. ר' אלעזר מוורמזיה, בעל ספר הרוקח ותלמידו של ריה"ח בענייני סוד, העתיק את שבע האזהרות הראשונות שבצוואה מתוך ספר הכבוד³⁴ של רבו.³⁵
 - ב. תלמיד הרוקח מעיד שם שסעיפים ח' ו-ט' שבצוואה נמצאו במחברת של ריה"ח.
 - ג. המהרי"ל מעיד:³⁶ "ראיתי בספר הכבוד שחיבר החסיד וכתב שם צוואתו", ומביא משם את סעי' נ שבצוואה שלפנינו.
 - ד. ראשונים נוספים מייחסים את הצוואה לריה"ח ומצטטים בשמו אזהרות שאכן נמצאות בצוואה שלפנינו, כגון: רבנו ירוחם,³⁷ ארחות חיים,³⁸ התשב"ץ ה"קטן", תלמידו של המהר"ם מורטנברג.³⁹
 - ה. אזהרות רבות בצוואה אין להם אח ורע אלא בספר חסידים,⁴⁰ כגון: סעיף ד בצוואה = סי' רלו בספר חסידים (לא לנשק בנו המת); ה = תי"א ותר"פ (אשה המזיקה לילדים); ז = תש"ל ותנ"א

- 21 דרכי-תשובה על יו"ד סי' קטז.
- 22 הדר חסידים כב, א; יפה-ללב אה"ע סב, יא.
- 23 שו"ת יוסף-אומץ ריש סי' לו ובמפורש באזהרה.
- 24 חתם-סופר יו"ד סי' קלח; יד-שאלו יו"ד סי' רמ; שו"ת אגרות-משה יו"ד ח"ג סי' קלג. וכן בכל הפירושים שחיפשו מקורות הצוואה בספרות חז"ל.
- 25 הדר חסידים ל"ב, וכן מפורש בסעי' יא.
- 26 פי המהרש"ם על סעי' מג.
- 27 פרי-חדש יו"ד סי' פו; שו"ת ציץ-אליעזר חט"ו סעי' מד.
- 28 פי יד-אפרים על סעי' סג (כת"י מ), כרתי ופילתי יו"ד א' קטז, יא.
- 29 בראשם החתם סופר (שו"ת יו"ד סי' קלח) וכן בשו"ת קול מבשר ח"א סי' עו ועוד. באגרות-משה יו"ד ח"ג סי' קיד וקטו כתב הר"מ פיינשטיין, שמסיבה דומה אי אפשר לאמר שהפירוש על התורה המיוחס לריה"ח הוא באמת שלו, ופוסק שצריכים לשרוף את הספר שיש בו דברי כפירה. בשו"ת נודע-ביהודה (מהד"ת אה"ע סי' עט) תירץ שריה"ח לא ציווה כן לכל ישראל אלא לזרעו בלבד, וכ"כ בשו"ת שב-יעקב (ח"ב סי' כג) לרי' יעקב כץ, אב"ד דפראג.
- 30 חתם-סופר (שם) הקשה על הצוואה שלא לבנות בית מאבנים (טז) ממה שהורה בס"ח סי' תסא ובספר הכבוד (מובא בס"ח שם) איך לשקם ביתו מחדש. יש ליישב, דשאני מי שמשקם, שמותר, מהבונה מחדש, שאסור. ועוד, שמא מדובר בס"ח על בית של עץ (שבצוואה רק מסתפקים לגביו) או לבנים, קש וטיט וכד'.
- 31 שו"ת קול-מבשר ח"א סי' עו.
- 32 אור זרוע, הלי אבלות סי' תיט.
- 33 אברהמס (I. Abrahams, "Jewish Ethical Wills", p. 472), The Jewish Encyclopedia, Judah ben Samuel He Hasid of Regensburg, vol. 7. p 357. – וכן ב –
- 34 ספר הכבוד הוא מיסודו של ריה"ח (סי' הרוקח סוף סי' טז) בנושא הסוד, שאבד במשך הזמן. בחיי המהרי"ל הספר עוד היה קיים (שו"ת מהרי"ל סי' קיא). הצוואה היא שריד קטן מספר הכבוד, ובספר עצמו הובאו ראיות לצוואות (וכ"כ בס' הרוקח, שם) ותיורצים לשאלות על הצוואות הקשות (כ"כ בשו"ת מהרי"ל, שם).
- 35 הרוקח, שם. יש הוכחה לגרסת מהדורת סבינוטה, שסעי' ז הוא ציווי הרוקח (ר' אלעזר ב"ר יב"ק) ולא מריה"ח, מזה שבכתי"י אי הוא לא מופיע, ומשמע שאינו מהצוואה המקורית. וכן מפורש בס' ארחות-חיים (הלי אבל ע, לא: "צוה ר' אליעזר לבנו ר' יעקב ז"ל". בכל זאת יש להבין כמו שכתב פריימן, שכל ז' הסעיפים הם דברי הרוקח בשם ריה"ח, היות ועניין אי קמיצת אצבעות המת מופיע כבר בספר חסידים סי' תנא ותשל. ע"י מה שהערנו שם, וע"י בגרסת רבנו ירוחם שהיא בלי ספק משובשת: "ובספר הכבוד יש ראייה לדבריו עכ"ל הרי יהודה החסיד ז"ל", והיה צריך לאמר: "יש ראייה לדבריו" (על השיבושים הרבים בספרו של רבנו ירוחם, ע"י ספר יד מלאכי).
- 36 שו"ת מהרי"ל סי' קיא.
- 37 ע"י הערה 4.
- 38 ח"ב הלי אבל סי' ל"א, עמ' 600.
- 39 סי' תקנ"ה.
- 40 רר"מ דיבר בלשון גוזמה בהקדמתו (עמ' ה) ש"לרוב דבריו בצוואתו יסוד ושורש בספר חסידים". מדובר באחוז גבוה כל כך, שאי אפשר לטעות בחפיפה, ובפרט שהאזהרות הללו אינן מופיעות בספרות הראשונים אלא בצוואה, ס"ח או שמיוחסות במפורש לריה"ח.

(ליישר אצבעות המת); ; יא = ת"נ, תש"ט, תש"י (לא לקבור מת בעיר אחר); כ' = תתשמ"ו (לא לסתום פתח או חלון). ישנן אזהרות שאין להן מובן ללא עיון בספר חסידים, למשל: סע' לד מזהיר: "שלושת בעלי בתים לא ידורו בבית אחד". וכי אסור לגור בבנין דירות משותף?! אך המעיין בספר חסידים, ס"י תעז, רואה שחסרות שתי מילים בצוואה – האזהרה היא לבעלי בתים "ששמם זהה". בסע' לג מוזהרים אחים נשואין שלא לדור בעיר אחד - גזירה שאין הציבור יכול לעמוד בה - אך בספר חסידים, ס"י רמז, מופיעה האזהרה בשלמותה: מדובר על **ארבעה** אחים או אחיות.

1. הרמ"א מצטט בדרכי-משה (יו"ד יא,ב) את התשב"ץ (תלמידו של מהר"ם מרוטנברג) שמביא מספר עתיק (שלא נשתמר) בשם ריה"ח אזהרה שמופיעה לראשונה בצוואה (מא): "מצאתי בהגהות שחיתת ישנים בשם ר' יהודה החסיד, שיש שעה אחד בשבת ומי ששוחט אווזא באותה שעה ימות באותה שנה... גם אומר שלא לאכול אווזא בחדש טבת, עכ"ל התשב"ץ הקטן".

גם אם הצוואה היא "קובץ מנהגים מספרות חסידי אשכנז", כטענת יוסף דן,⁴¹ הרי סך כל רבני **חסידי** אשכנז של המאות י"ב-י"ג מגיע ללא יותר מחמישה רבנים – ריה"ח, אביו הרב שמואל החסיד, תלמידו ר' יצחק מוינה בעל אור זרוע, תלמידו ר' אלעזר בעל ספר הרוקח, ותלמידו של הרוקח ר' אברהם בן עזריאל מבהם, בעל ספר ערוגת הבושם. כלומר: בלי ספק יצאו הדברים מבית מדרשו של ריה"ח.

אמנם, בסעיף ז' במהדורת סביונטה העתיקה (כפי שנוכח בהמשך) כתוב במפורש שריה"ח אינו מחבר הסעיף, שכן כתב: "**צוה הרב אליעזר ב"ר יב"ק** שיבדקו שלא יקפוץ המת ידו." אך המעיין בספר הרוקח לר' אלעזר ב"ר יב"ק, תלמידו של ריה"ח, יראה שגירסת סביונטה היא משובשת, והכוונה היא לכל שבע האזהרות הראשונות, שהם כפי הנראה אינטרפולציה של תלמידו של הרוקח בשם רבו, שהעתיק מריה"ח. הוא מתחיל במילים "נעתק מספר הכבוד שיסד האיש הגדול ר' יהודה חסיד זצ"ל, אין לקבור שני מתים יחד וכו'". מזה שלא קרא לריה"ח "מורי", משמע שאין זה מדברי הרוקח בעצמו.

וכן מוכח ממש"כ בסוף האזהרה השביעית "כן שמעתי **ממורי** הר' אלעזר בן רבי יב"ק ז"ל", כלומר: הכותב הוא **תלמידו** של ר' אלעזר בר יב"ק, בעל הרוקח (עי' אורבך, "בעלי התוספות", עמ' 396), והוא שמע מרבו (הרוקח) שהעתיק מרבו (ריה"ח) את ז' האזהרות הראשונות. בהמשך כתב תלמיד הרוקח: "**וגם נמצא**, כשמוציאין את המת מהבית... וממשיך באזהרות ח' ו-ט'. בסוף גילה היכן "מצא" את שתי האזהרות האחרונות - "**ממחברת ר' יהודה חסיד**, ובספר הכבוד תמצא ראייה לדבריו".

נמצא שתשע האזהרות הראשונות, המופיעות כ"יחידת ברזל" בראש הצוואה ברוב המהדורות (חוץ ממהד' אוקספורד ומינכן), אכן נכתבו ע"י ריה"ח. אין לנו עדות שהן חלק מהיחידה שבספר הכבוד הנקראת "צוואת ריה"ח" ונזכרת בשו"ת המהרי"ל; אדרבה, דברי תלמידו של הרוקח מוכיחים שלא כל מה שמופיע בצוואה היה בצוואה המקורית בספר הכבוד, אף שברור שסעיפים אלו (ח-ט) יצאו מתחת ידי ריה"ח, ואף היו כתובים במחברתו.

לפני סעיף לט בדפוס סביונטה, שהוא הסעיף שלפני האחרון, כתוב: "גם זה משמו...". כלומר: שני הסעיפים האחרונים (המופיעים כאן כסעיפים ס"א וס"ב) כפי הנראה התווספו אף הם למסגרת ה"צוואה" בדומה לסעיפים ח' ו-ט'.

41 ספרות המוסר והדרוש עמ' 145. עיי' יוסף דן, "חסידות אשכנז בתולדות המחשבה היהודית" (עמ' 187-179), שלעומת זאת, לגבי זהות מחבר ספר חסידים, דן חולק על גרש שטען בתקיפות שמחבר ס"ח הוא ר' יהודה ב"ר יצחק סיר ליאון מבעלי התוספות מפרז, בדומה לזיהוי הראשון של החיד"א ב"שם הגדולים", שלאחר מכן הסתפק בו, עיי"ש. דן מקבל את דעתו של צונץ, שאכן ר' יהודה בן שמואל החסיד הוא מחבר ספר חסידים (חוץ מהמעט שמיוחס שם לאביו, ר' שמואל החסיד). מבין הוכחותיו, ציין דן שה"מועמדים" האחרים, ר' שמואל החסיד ור' אלעזר בעל הרוקח, רשמו את שמותיהם בתוך חיבוריהם. מה שאין כן ריה"ח, שכותב תמיד ובאופן עקרוני בעילום שם (ס"י שסז בס"ח). כמו"כ הוכיח רמ"א מאהלר בחיבורו "תולדות חסידים" עמ' ב, שגרף טעה בזיהויו, ואכן כך התקבל היום לייחס ס"ח לריה"ח בצורה ברורה. אפילו פריימן (בהקדמתו לס"ח מהד' ויסטנצקי, עמ' יב-ד), שמייחס חלקים מסויימים למחברים שונים, מסכים שהכל יצא מבית מדרשו של ריה"ח (חוץ ממש"כ במפורש שהוא של אביו, ר' שמואל). זאת להיפך מטענת בעל סדר-הדורות (מדור "שמות הספרים") שייחס את ס"ח לר' שמואל הנביא, ושבנו ריה"ח רק "חידש בו הרבה והוסיף את הצוואה שלו".

נסכם, שחלק מספר הכבוד של ריה"ח היה נקרא "צוואה" (כפי שמעיד המהרי"ל), וסעיפים אחרים בשם ריה"ח צורפו גם הם למסגרת זו. מסתבר שסעיפים מז-נה שבכת"י רוטשילד הינם חלק מהצוואה המקורית. סעיף מז (=נא בדפוס וינציה) מתחיל במילים: "ואלו הן לזרעו", ובכל הסעיפים הללו (חוץ מאשר סעיפים מ"ט ונ"א) מוזכר במפורש שהם לזרעו בלבד. בסעיפים נ"ד ונ"ה מופיע: "גם צוה לבניו" - משמע שהקודמים גם הם בגדר "ציווי", למרות שלא כתוב כן. וכן מוכח מהלשון "וגם שמעתי שצוה לזרעו".

ובכל זאת: במשך הדורות התווספו אזהרות שונות (חלקן מיוחסות לריה"ח וחלקן לא) בסגנון דומה לתוך גוף הצוואה. בולט הדבר במיוחד בכת"י מינכן ורוטשילד המאוחרים. יש לשער שתוספות אלו מקורן –

בצוואות אחרות, שנעתקו ביחד על מנת להשלים את הגליון.⁴² למשל, בכת"י רוטשילד מופיעה צוואת ריה"ח בגליון הדף, ובמרכזו של הדף מופיעה צוואה אחרת תחת הכותרת: "אלה מוסרי אלקסנדר בן פיליפוס" ממקדוניה.

בקבלה בע"פ, כפי שציין הרב עובדיה יוסף שליט"א,⁴³ לגבי האזהרה שלא לחזור לבית שעזב עד כעבור שבע שנים (סעי' עה במספורנו), שמייחסו לאר"י זצ"ל, וכן עיין בסעיף סא במיספורנו. אזהרות אחדות נכתבו בסגנון דומה, אך אין ספק שמקורן באר"י ז"ל.⁴⁴ הוספות מעין אלו ניכרות לעיתים בכתבי היד, כגון: בכת"י מינכן מצויין ליד ארבעה סעיפים, שהם היו כתובים בגליון ולא בגוף הצוואה (טז, ל, נו, סא), אף שמאוחר יותר, במהדורת "הדר חסידים" שהועתקה מכת"י מינכן, כבר לא צויין שאותם סעיפים לא היו בגוף הצוואה.

ג. הנוסח ה"נזיל"

מדוע זכתה צוואת רבי יהודה החסיד למהדורות כה שונות זו מזו, עד כדי כך שכ-350 שנה לאחר פטירת ריה"ח, נדפסו שתי מהדורות – סבינוטה וונציה – באותה מדינה, בהפרש של 30 שנה בלבד, ובכל זאת רק 68 מתוך 100 הסעיפים הם משותפים ביניהם (25 מופיעים במהד' ו' ולא בס', 71- מופיעים בס' ולא בו'); וגם אלו המשותפים שונים מאוד בניסוח. רק 14 מתוך 77 האזהרות מופיעות בכל המהדורות שהשוונו (5 מתוך ה-14 הן ב"סעיפי הברזל").

אין זה אלא משום שהצוואה הועברה, בעיקר, בעל פה ולא בכתב. משום כך לא נמצא שמציניים את ספרו של ריה"ח, וכל שכן לא את מספר הסעיף,⁴⁵ אלא סתם שכן ציווה, וכד'. כבר הצביע גידעמן, שאת ספרי ר' יהודה החסיד מצטטים ולא לומדים, ומשום כך ספריו סבלו מאובדן לחצאין או לגמרי.⁴⁶

גם עדותו של הרוקח, ששבעת הסעיפים הראשונים הועתקו מהכתב מספר הכבוד, אין זאת אומרת שבספר הכבוד הם נכללו ב"צוואה" או נקראו כך. רק לגבי סעיף אחד – סעי' נ': "תרנגולת שקראה כמו תרנגול ישחטנה מיד" – העיד המהרי"ל (שו"ת סי' קיא), שראה סעיף זה בכתב בצוואת ריה"ח אשר בספר הכבוד. ואפילו שם, משיח המהרי"ל לפי תומו, ש"אמרין כי כן צוה החסיד" – משמע, שלא היה לו עותק מהצוואה, אלא הוא ציטט אותה בעל פה, וראה את הצוואה ואת ספר הכבוד רק "אחרי זמן רב". אפילו בעת כתיבתו, הספר כבר אינו נמצא תחת ידו והוא אינו זוכר במדויק את תירוצו של ריה"ח (לגבי הסתירה מהגמרא בשבת סז, ב האומרת שזה אסור משום דרכי האמורי).

42 משנת אברהם במבוא לצוואה, עמ' 7.

43 שו"ת יביע-אומר ח"ג י"ד סי' ו'.

44 שם. ועיי' שו"ת משנה-הלכות ח"ז סי' רמח ובהשמטות שם. ועיי' מה שכתבנו על סעיף יא בצוואה.

45 בעיית זיהוי מספר הסעיפים ממשיכה גם באחרונים. המספור במנחת-אלעזר, כף-החיים וזבחי-צדק (שנכתבו בדורות האחרונים) אינו מתאים לאף מהדורה שראיתי! בעיה זו נמשכה עד למהדורת ר"ר מרגליות, שעקב תפוצתה הרבה פטרה בעיה זו.

46 "התורה והחיים בארצות המערב בימה"ב" ח"א עמ' 225-226. הוא לא ציין את הוכחותיו, אך ספר הכבוד (שנעלם), צוואתו (עם השינויים הרבים) וספר חסידים (עם שני מהדורות שונות מאד) מעידים על כך. לא מצאתי ראיות למה שכתב "תיכף משיצא לאור עולם" - ריה"ח צוטט בע"פ ולא מספריו. שמא הסתמך גידעמן על כך שצוואתו כמעט ואינה מוזכרת במשך כמה דורות, ובכל זאת הדברים לא נאבדו.

גם ראשוני אשכנז אחרים, שמזכירים את צוואת ריה"ח, מביאים אותה על פה ולא מהכתב,⁴⁷ למשל: ר' יוסף ב"ר משה ממנישטער, מחבר הספר לקט יושר⁴⁸ כתב: "ושמעתי שנמצא בצוואת ריה"ח. הבאת אזהרה שאינה נזכרת באף מהדורה, ע"י מהר"ם מינץ (שו"ת סי' עט), שאין להתיר נדר שנדר בעת צרה), מוכיחה שהדברים צוטטו על פה.

אפילו שני כתבי היד מילנו ורוטשילד, הזהים בסדר ובתוכן, שונים מאד בניסוח ובאיות, וזהים לגמרי רק בסעיפים ל"ו וכו"א (לפי מספור כת"י ר').

"נזילות" נוסח הצוואה מוכחת שוב בכת"י אוקספורד, הכת"י העתיק ביותר שמתוארך (משנת קמ"ג, 1382). הסופר, ר' אליקים ב"ר שמואל הלוי מבידבור, "מרשה לעצמו" לשנות את המסגרת הספרותית של הצוואה לגמרי (עי' בנספח 1). לאחר מצוות הלא תעשה שבספר מצוות קטנות (הסמ"ק), המעתיק מכניס את צוואת ריה"ח בסגנון דומה ללאווים שבספר המצוות ולעשרת הדברות בתורה. כל שורה מתחילה במלה "לא", ולאחר רווח של כס"מ, מופיע כל צוואה בשורה קצרה בנוסח מקוצר למדי משום מגבלות המקום ורצון הסופר לשמור על סרגל שמאלי ישר⁴⁹! אין לו בעיה לנסח מחדש את כל הצוואה (!) מחמת סיבת טכניות גרידא, כי בכל מקרה אינו מדובר על נוסח מחייב וקבוע. סופר זה אף מודה בסוף: "לא מצאתי יותר בזה הפעם, וכשאמצאם יותר אמלא את כל הדף אם ירצה (?). יתברך". כלומר, הוא מודע שהמסורה שבידו של הצוואה אינה מושלמת.

מפה רואים בעיה נוספת של היות עיקר מסירת הצוואה בע"פ, והיא שבנוסף לתוספות שהתגבשו בפנים יש גם סעיפים שאולי הלכו לאיבוד. ייתכן שלפחות חלק מהסעיפים ה"יחידאים" שמופיעים רק בכת"י אחד אולי אכן מקוריים ונאבדו.

חוסר הדיקו בצייטוטים מהצוואה היא בעיה מתבקשת בחומר "מצוטט ולא נלמד". למשל, מובא בספר כנסת הגדולה: "ויש נמנעים מלהסתפר ביום ו' שחל בראש חודש, ואומרים שכך נמצא באזהרות ר"י החסיד. ואני ראיתי באזהרות הנזכר, שכתב דבר"ח אסור להסתפר אפילו נפל בשאר הימים". דוגמא נוספת כבר ראינו במהר"ם מינץ, שמזכיר צוואה שאינה לפנינו כלל.

תוצאה נוספת שממנה סובלים ספרים "מצוטטים", היא שלא מדייקים במקור הציטוט. ע"כ לא ברור לנו בדברי ריה"ח מה מובא מספר הכבוד, מה מהצוואה (שהיתה חלק מס' הכבוד), מה מספר חסידים,⁵⁰ מה היתה קבלה בעל פה מתלמידיו, ומה חדשו תלמידיו ומקובלי הדורות (כגון האר"י ז"ל, כמו שהזכרנו למעלה).

בקיצור: "אין לנו שום בהירות על דבר הצוואה והשתלשלותה בכלל",⁵¹ חוץ מאשר מה שכתבנו, שזה מסוג הדברים שמצטטים יותר מאשר לומדים. בנוסף, ידוע לנו שאכן היתה צוואת ריה"ח בכתב בספר הכבוד, ושם הופיעו "סעיפי הברזל".

בנוסף, לדברים בעל פה יש נוסח "נזיל" שמשתנה כל הזמן. על כן, כמעט ואין סעיף בכל הצוואה, שזהה לגמרי אפילו בשתי מהדורות!

ד. על המהדורות השונות

כתוצאה מהיות הצוואה בעיקר "מצוטטת (בע"פ) ולא נלמדת (מהכתב)", כאמור, השינויים שבין המהדורות הם גדולים ומשמעותיים. רק 14 (!) מתוך 77 האזהרות מופיעות בכל המהדורות; וגם במה שמשותף, יש עשרות הבדלים בין הגרסאות השונות – האם אסור לנשק כל מת או רק את בניו (ד)? כמה זמן צריכים לחכות לפני שהופכים את הקרש לטהרת המת (ו)? האם לקמוץ או לפשוט את אצבעות המת (ז)? האם תמיד אסור לבנות בית גבוה (יט) או של אבנים (טז), או שמא לפעמים מותר? האם מותר לצחצח נעלים ביום שהוא נוסע בדרך, או שמא רק כשהולך בדרך (לט)? האם מותר לגזור צפרניים בראש חודש (מח)? לא רק הבדלים מתגלים בין המהדורות, אלא גם סתירות.

47 גם ר' יוסף קארו (בית-יוסף יו"ד סו"ס שסב) וט"ז (או"ח תקמו, א וי"ד קטז, ו) הביאו את צוואת ריה"ח בשם ספרים אחרים, ויתכן שלא ראו את הצוואה בכתב.

48 חי"ב, עמ' ו במהד' ברלין, תרס"ג.

49 למשל בשורה כח (המקבילה לסעי' לה בד' וינציה), המחבר אף תולה מילים בין השיטין, כדי לא להפסיד את הסרגל השמאלי.

50 למשל, מה שמביא מהר"ם מינץ הנ"ל בשם הצוואה מרומז בספר חסידים סי' תג.

51 לשון בעל המשנת אברהם בהקדמתו, עמ' 7.

לצורך השוואת המהדורות, בחרנו את המהדורות האיטלקיות והאשכנזיות הבאות מהסיבות כדלהלן:

1. **דפוס וינציה** – (להלן: ו') האיטלקי היא המהדורה **המצוייה והמודפסת ביותר**. היא היתה נחשבת לדפוס ראשון,⁵² ומאז הופעתו יחד עם ספר "יורה חטאים" (לבעל ספר הרוקח) בשנת שמ"ט (1589), כמעט כל המהדורות מועתקות ממנו או מהמהדורה הכמעט זהה לה שמודפסת עם ספר חסידים בפפד"מ בשנת תפ"ד (1724). לרוב משתמשים בגרסה זו כפי שהועתקה ע"י הרב ראובן מרגליות, שהדפיסה עם פירושו "מקור חסד" בשנת תרפ"ד (1924), ולאחר מכן, ב-12 הדפסות במוסד הרב קוק.

מהדורת וינציה מחולקת לע' סעיפים (ע"פ הסימן שמוזכר שם: "סוד ה' ליראיו"), אך במהד' פפד"מ אותן אזהרות מחולקות לנ"ו סעיפים. עליהם הוסיף ר"ר מרגליות ט"ו סעיפים מכת"י מינכן. כמעט כל סעיפי מהד' ו מופיעים ברוב המהדורות, ואין במהד' ו' אף אזהרה שאינה מופיעה בכת"י מינכן.

דפוס וינציה מצטיין בהיותו **ערוך במיוחד מבחינה לשונית**, דבר המעיד על היותו מבין המאוחרות שבגרסאות (גרסה מסורבלת תיערך אך לא ההיפך, גרסה נערכת לא יסרבלו). עריכתו מתבטאת בהפשטת הלשון המסורבלת של המהדורות הקדומות (ע"י למשל מה שהערנו בסעיפים טז, לח, מ, מג, ט, ה, נד), ולפעמים ע"י הורדת תרגום הלע"ז (ה) או ייפוי וקישוט הנוסח בסגנון מקראי (מט, "כל עושה אלה"). לעומת כת"י רוטשילד, מילנו, ואוקספורד ודפוס סביונטה, שאין בהם כמעט סדר לאזהרות, עורך ו סידרן לפי נושאים.⁵³

2. **דפוס סביונטה** – (להלן: ס', ע"י בנספח 4) יוצא לאור כאן לראשונה מאז שיצא כדפוס **ראשון** (ע"כ בחרנו להשתמש בו) באיטליה בשנת ה'שי"א (1551), 38 שנה יותר מוקדם מדפוס וינציה (המכונה "דפוס ראשון"). הוא הודפס בסוף הספר "שמוש תהילים" (ספר המסביר איזה פרק תהילים מתאים לכל אירוע) בעמודים כו-לא. יש בו רק מ' סעיפים. דפוס ס הועתק מכת"י קדום, כפי שמוכח בכמה דרכים, כדלהלן.

3. **כת"י אוקספורד** – (להלן: א', ע"י נספח 1) שרואה אור כאן לראשונה, הוא המהדורה העתיקה ביותר שבידינו שמתוארך במדויק. כת"י אשכנזי זה מופיע לאחר מפתח המצוות לא תעשה ש"בספר מצוות קטנות" (סמ"ק), באותו כתב היד של הסופר "אליקים ב"ר שמואל הלוי מבידבור", החותם כך את שמו בכ"ז בכסלו, ה'קמ"ג (1382). הסופר העניק חשיבות רבה לצוואת ריה"ח כשהציגה כעין רשימת לאווין מדרבנן מיד לאחר הלאווין מדאורייתא. הוא אף שינה את צורת הצוואה בהתאם, וניסח אותה בלשון לאווים (לא... לא... לא... לא...). כעין עשרת הדברות, למרות שבכך שינה לפעמים את מובנה של האזהרה (ע"י למשל סעי' ל"א ו-ל"ז).

ייתכן שמסיבה זו הקפיד הסופר להגיע דווקא למספר ל"א אזהרות (כפי שהדגיש בסוף דבריו, "אלו ל"א צוואות החסיד"), וכן מוכח ממה שהצמיד ביחד כמה אזהרות שאינן קשורות בכלל - כגון בסעי' ו: "לא יגדל אדם עגל... ולא (יניק) נער (בתחלה) בדד שמאלית."⁵⁴ מסתבר שעשה זאת כדי להדגיש את ניסוחו ("לא... לא...")⁵⁵ גם ע"י מספר הסעיפים.

למרות כבודו לצוואה (כפי שמעיד המיקום ליד הסמ"ק ומסגרת ה"לאווין"), סופר זה "הקריב" את בהירות הצוואה ודיוק בנוסחה, וקיצר מאד אפילו למען מטרות טכניות, כגון ליישר את הסרגל השמאלי. כך, למשל, בסעי' מא קוצרו ארבע מתוך חמש המילים האחרונות. רק בסעיף האחרון (ל"א), כשהארכה אינה מפריעה למערך העמוד, הרשה לעצמו העורך להאריך. הוא שינה את הסדר לגמרי, אפילו בז' האזהרות הראשונות שמופיעות ברוב המהדורות כיחידה אחת (מאז הצוואה בספר

52 משנת אברהם, עמ' 7.

53 סעיפים א-טו קבורה ומיתה, טז-כא בנין בית, כב-לב אישות, לג-לד מקום דירה, לה-לו שונות, לח-מ יציאה לדרך, מא-מג בעלי חיים, מד-מו צומח, מז-נו שונות.

54 וכן בסעי' כט שם: "לא יעשה אדם בית המרחץ בביתו וגם לא יכנה אדם בניו... ב' פעמים אחר אדם אחד."

55 למרות שהסופר של כת"י א' מודה בסוף דבריו, שאכן ישנן צוואות אחרות שאינן תחת ידו, "וכשאמצאם יותר אמלא את הדף", וממילא יש יותר מל"א אזהרות, ייתכן שאז היה מצרפם לסעיפים הקיימים (ע"י בהערה הקודמת).

הכבוד כפי שהעתיקם הרוקח תלמידו של ריה"ח) ואף השמיט שניים מהם (סעיפים ג' ו-ז', ועיי' מה שהערנו שם, וכן בסעיפים ט' ו-י"ד, שגם הם מופיעים בכל המהדורות ונשמטו בכת"י א'). הדבר מעיד על אי הקפדה מוחלטת להישאר נאמן לניסוח שהיה לפניו, דבר המוכיח את ה"ניולות" שבלשון הצוואה, ושעיקרה נמסרה בעל פה, ולא בכתב.

שתי האזהרות הבעייתיות ביותר מבחינה הלכתית (כב – לא לשאת אחינית, ו-מד – לקצוץ עץ פרי המוציא פירות פעמיים בשנה) אינן מופיעות בכת"י א'. קשה לומר שהאזהרות הללו לא היו בצוואה המקורית, שהרי בספר חסידים (סי' תעז) כתוב במפורש שאין לשאת בת אחותו. אלא משתמע שעורך מהד' א' הרשה לעצמו למיין ולהוציא אזהרות שהן סותרות את הש"ס.

אולי ה"חידוש" הגדול ביותר העולה מפרסום כת"י א' כאן לראשונה, הוא תשובה חדשה לשאלה הבסיסית ביותר שדנו בו רבים וטובים (עיי' מש"כ לעיל בהערות 15-17 בשם הנודע-ביהודה ואחרים): למי מיועדת צוואת ר' יהודה החסיד ואת מי היא מחייבת? התשובה הברורה ביותר במחלוקת אם היא מיועדת לזרעו בלבד או לכל ישראל ניתנת במפורש בכת"י זה, שהוא כאמור העתיק ביותר שמתוארך: "אלו ל"א צוואת שציוה רבינו יהודה החסיד לכל העולם לכל הפחות לזרעו לקיימם". כלומר, שתי הגישות צודקות – הצוואה כן מיועדת לכולם, אך במיוחד, ו"לכל הפחות" על "זרעו לקיימם".⁵⁶

4. כת"י רוטשילד – (להלן: ר') הוא כת"י ישן, שרואה אור כאן לראשונה. בחרנו בו בגלל אריכותו (60 סעיפים) ומשום שהתברר שהוא מורכב מכמה מהדורות שונות. הצוואה היא חלק ממחזור ארוך, וכפי שמצוי אצל מחזורים רבים מימי הביניים, הוא כולל חומר הלכתי, מנהגי ומוסרי רב, מעבר לתפילות החגים. המחזור נכתב בפלורנס, איטליה בשנת רנ"ב⁵⁷ (1492) ע"י הסופר ר' אברהם יהודה בן יחיאל מקמרינו.

צוואת ריה"ח מופיעה במחזור בעמודים 447-449 בגליון הדף, שבמרכזו "מוסרי אלקסנדר בן פיליפוס", (הוא אלכסנדר מוקדון), שגם לו מיוחס צוואה מוסרית.

כת"י ר' מורכב מכמה מהדורות שונות של הצוואה, ובשל כך הוא חוזר פעמים רבות על אזהרות שכבר נזכרו, אך בסגנון שונה.⁵⁸ 14 מתוך 60 הסעיפים הם בעצם 7 אזהרות שהוכפלו! סעיפים א'-כ"א (באמצע) וסעיפים כ"ח-נ"ד הם כמעט זהים בתוכן ובסדר, ולעיתים קרובות מאד גם בניסוח⁵⁹ לסעיפים א'-כ"א וכ"ב-סוף של כת"י מילנו⁶⁰ (עיי' עליו בהמשך). כל הסעיפים הללו מופיעים גם במהד' ו'. ועיי' מה שכתבנו בהמשך על ההשתלשלות של "משפחה" זו במהדורות השונות, ועל שלושת הנוסחים השונים שהורכבו יחד בכת"י ר'.

כת"י ר' לקוי מכמה בחינות, חלקן בעריכה וחלקן בהעתקה:

- א. טעויות בהעתקה (סעי' כד – "אם הוא ספק"; כא – "כי קדוש היה"; נא – "נוישטט"; ה – "ולא תזוז עוד", ועוד).
- ב. כמה אזהרות שאינן קשורות כלל חוברו לתוך סעיף אחד (כא ו-כד בכת"י ר).

56 השווה לכותרתו של כת"י ר': "יש מהן שצוה על זרעו לבד ויש מהן לכל האומות" וז"ל הכותרת של כת"י מ': "מהן לזרעו מהן לכל ישראל ומהן לאוה"עיי". וכן בכת"י מיל': "מקצת לזרעו, מקצת לכל ישראל ומקצת לארמאין" ובדומה לכך בכת"י קמברידג. אמנם בכת"י פטרסבורג כתוב, "אלו דברים שאמר ריה"ח לבניו (כסברת הנודע ביהודה), ברם, היה ברור לתלמידו הרוקח שלא התכוון ריה"ח לבניו בלבד. עדותו של התלמיד וזו של ר' ירוחם מוכיחים שהצוואה מתייחסת גם לאחרים. הכותרת של כת"י א' מתאימה לעדות הקדמונים וגם יסביר את הזיקה המיוחדת של בניו של ריה"ח לציווי ואף יסביר מדוע חלק מהאזהרות התקבלו על ידי הציבור הרחב וחלק לא.

57 ב"ספרות המוסר והדרוש" (עמ' 103) שיער יוסף דן שמחזור רוטשילד הוא משנת 1470 בקירוב. כשמונה שנים לאחר שהו"ל את ספרו, פרסמה אבילן כהן מהסמינר בניו-יורק את הרקע והטלטולים שעברו על מחזור זה, כולל פרטי תאריך כתיבתו בשנת רנ"ב, כ- 20 שנה לאחר התאריך המשוער.

58 במספור של כת"י ר, לג=כז, כח=כב, לו=כא, מב=כו, ל=נט, לג=כז, ד=י.

59 כבר עמדנו על "ניולות" הניסוח כתוצאה מהעובדה שהצוואה הועברה בדרך כלל בע"פ, בציטויות יותר מאשר טקסט נלמד. בכל זאת יש מקרים רבים של זהות, שבהן אי אפשר שלא לראות את הקשר הטקסטואלי בין ר' ומיל'. עיי' למשל בניסוח המשונה (או החריג) המשותף - בסעי' ב: "בעלת אוב" ו"הורגת"; בסעי' כג: "אז יש תקווה"; בסעי' ל: "ב' אחים פרשים"; בסעי' כ: "לא יסתום אדם חלון... לגמרי שלא יניח נקב קטן"; בסעי' מו טעות בהעתקה: "ביאתה-באותו"; ובסעי' יב, כה, ל, לה, מב, ועוד.

60 רק סעיף י' בכת"י ר' (המקביל לסעי' ד' במספורנו) מדולג בכת"י מיל'. כפי הנראה, משום שהוא חוזר על סעיף ד'.

- ג. סגנון מסורבל – עיי' סעיפים א, יב, כב, נא, נט ו-ס (ע"פ המספור שלנו).
- ד. 14 מהסעיפים הם 7 אזהרות שנכתבו פעמיים.
- ה. סעיפים כ"ו ול"ו (המקבילים ל-מא במספורנו) היו צריכים להיות ביחד, שהרי לא סביר לכתוב את מנהג המיעוט, ש"יש משפחות שאין שוחטין אוזא בטבת" (סעי' כא) לפני המנהג המקובל הכתוב בסתם, "אין לשחוט אוזות בשבט" (סעי' לו). גם הניסוח השונה ("אוזות" לעומת "אוזא") מצביע על כך ששתי הפסקאות מקורם אצל עורכים ומהדורות שונים.
- בכתי"י ר' יש רק סעיף אחד שאינו מופיע במהדורות האחרים, והוא אחד מהסעיפים המעניינים ביותר מבחינה הסטורית. בסעיף כד (מופיע כאן בסעי' טט) כתוב: "וכל הגבוה יצליח במלחמה, וכשעתידין לבא קודם משיח התתרים מחריבו אשכנז, ספק כולו ספק מקצתו".
- בכתי"י ר' מצוין שמאזרה מ"ז והלאה האזהרות הן רק לזרעו של ריה"ח, ומשמע שהאזהרות שלפני כן מיועדות לכל העולם.
5. **כת"י מינכן** – (להלן: מ') הוא הארוך והכולל ביותר מכל הנוסחאות (ע"א סעיפים), ומשום כך בחרנו בו. כת"י זה יצא לאור לראשון ע"י ר' מנחם אליעזר מאהלר בספרו "תולדות החסידים" (קראקא, תרנ"א) ולאחר מכן הועתק ממנו במהדורת "משנת אברהם" וכנספח במהדורות הדר חסידים ור"ר מרגליות. מהלך מעיד שכת"י זה "העתיק עבורי הה"ג מהר"י ראבינאוויטץ (הוא עורך "דקדוקי סופרים" על הש"ס – א.ש.) מכ"י מהר"ל⁶¹ אשר בעקד הספרים בעיר מינכן ואשר העתיק עבורי מכ"י צידה לדרך הרב החכם מהר"א ברלינר נ"י" (שההדיר את פירושו רש"י על התורה ע"פ כת"י). אמנם פרופ' גרשום שלום העיר בכתב ידו בגליון העותק הפרטי שלו של ספרו של מאהלר (הנמצא בעזבונו בספריה הלאומית בירושלים): "אין שם כ"י" – כפי הנראה, שלום חיפש כת"י זה בספריית מינכן ולא מצאו.
- למרות שהוצאתו לאור מאוחרת יחסית, נוסח זו מופיע כבר לפני כ-300 שנה בספר בית לחם יהודה (על יו"ד רצא, ג), שם הזכיר בשם צוואת ריה"ח, שאין ליטול מזוזה כשעוזב דירתו. אזהרה זו מופיעה רק בכתי"י מ' בסעי' לח.
- המוציאים לאור של כת"י מ' לא עמדו על כך שכת"י זו הוא הערוך ביותר מבחינת סידור האזהרות, בכך שהן עוקבות אחר חיי האדם מבחינה כרונולוגית, מחתונתו דרך לידת ילדיו, מוות וקבורה, ולאחר מכן עסקיו העיקריים של האדם הממוצע – דירתו, פרנסתו, זמנים ותקופות, ורכושו (עיי' לעיל בחלק א' של מאמרנו). לדוגמה: עורך מ' פירק אפילו את שבעת "סעיפי הברזל" (א-ז) שמופיעות כיחידה אחת ברוב המהדורות (ע"פ הרוקח שהעתיק מספר הכבוד), וסידרם מחדש בצורה כרונולוגית: קודם כל חולים (סעי' טו למנין מ) אח"כ גוססים (טז), מתים (יז), מטהרים את המת (יח), הופכים קרש הטהרה (יט), מניחים אותו לאחר הטהרה (כ), חוצבים קבר למת (כא), מוציאים את המת מן הבית (כב), מוליכים אותו (כג), מניחים בקבר (כד), הקבורה (כה-כז), נשמת הנפטר משוטטת בעולם (כח), מבקרים את הקבר (כט-ל), חולמים על הנפטר (לא), ובוכים עליו (לב), אין לנשק בנו שמת⁶² (לג). לאחר כל זה, אסור להנות מהחרב שנהרג בו (לד).
- ברם, לפי זה 11 הסעיפים האחרונים (ס-עא) היו צריכים להיות מסודרים ע"פ הנושאים בסעיפים א-נט. אך סביר שעורך מ' ערך את נוסחו הכולל בשלבים, וכשהגיע לידו נוסח חדש עם אזהרות חדשות, הוסיף רק בסוף, ועל כן 11 הסעיפים האחרונים אינם מסודרים בנושאי שאר הצוואה של נוסח מ'. הוכחה נוספת על התפתחותו של נוסח מ' בשלבים היא העובדה שארבע מהאזהרות

61 כבר הזכרנו לעיל את דברי מהר"ל (שו"ת סי' קיא) שמעיד שפעם ראה את צוואת ריה"ח בספר הכבוד עצמו, אך זה היה לפני זמן רב, ובעת כתיבת התשובה הצוואה כבר אינו תחת ידו. כנראה, לפי משי"כ מאהלר, רק לאחר כתיבת התשובה השיג מהר"ל את נוסחת הצוואה, שהוא קורא "כ"י מהר"ל", ומכונה בפניו כת"י מינכן. ואכן, בסעי' נ' של הצוואה שאליו מתייחס מהר"ל בתשובתו הנ"ל, נוסחתו של מהר"ל יותר קרובה לנוסחת ר' (הוא חוזר פעמיים על הביטוי "תרנגולת שקראה כגורא") מאשר לנוסחת מ' המיוחס למהר"ל עצמו ("תרנגולת שקראה כמו תרנגול").

62 אמנם, היה יותר סביר מבחינה כרונולוגית למקם סעיף זה בין סעיפים יז ויח הנ"ל. אך כנראה סידרו אותו פה סמוך לאזהרה שאין לבכות מדי.

התווספו רק בגיליון של הכת"י, כלומר בשלב מאוחר. 11 הסעיפים הנ"ל אינם מופיעים בנוסח א' הקדום (חוץ מאשר סעי' סז שאינו מופיע בכת"י ר') ורק 3 מתוכם מופיעים בנוסח ס'. כת"י מ' הוא הנוסח הכולל, ולפי"ז כנראה גם המאוחר ביותר. ע"י מה שהערנו בראש סעי' סד, שהוא כולל את כל האזהרות אשר במהדורות האחרות, ועוד ארבע אזהרות "יחידאיות"⁶³ שיייתכן ונתווספו ממקורות חיצוניים.⁶⁴ מסתבר, שרק לאחר שעורכו ראה את שאר הנוסחים, יכול היה לבחור מביניהם את המדויק ביותר. ע"י למשל בסעי' לד, אשר בו נוסחת ו', שאף הוא מאוחר יחסי, אינו מובן בלי התוספת של נוסח מ' ("ג' בעלי בתים **ששמים שוה** לא ידורו בבית אחד"), שהוא מוכח גם מספר חסידים (ס"י תעז). ברם, עורך מ' השקיע יותר בסדר הסעיפים (כאמור לעיל) מאשר בעריכה הלשונית, שלפעמים היא לקויה אף יותר מאשר המהדורות האחרות שהיו מונחות לפניו⁶⁵ (ע"י למשל סעי' ב ו-כד). לעומת עורך נוסח ר', עורך נוסח מ' הקפיד לא לכפול אזהרות פעמיים, למרות שאף הוא מורכב ממהדורות שונות (נוסח מ' כולל את שבעת הסעיפים מכת"י ר' וארבעת הסעיפים מנוסח ס', שאינם מופיעים באף מהדורה אחרת חוץ מאשר במ). בכל זאת, המעיין בסעיפים ו, מג וסוף ב (למספרנו) יראה שהעורך הרכיב את נוסחו מכמה מהדורות שונות.

6. **כתב יד מילנו** – (להלן: מיל, ע"י נספח 2) הוא כת"י אשכנזי עתיק מהמאה הי"ד, והוא אולי אף הקדום ביותר (אלא שאינו מתוארך במדויק כמו כת"י א'). אולם היות וכת"י מיל' מהווה את הבסיס העיקרי של כת"י ר', לא היה צורך לכלול אותו בהשוואה השוטפת. בנוסף, יש כמה טעויות גסות בהעתקה בכת"י מיל' (ע"י למשל בסעי' ז – "לא יפשוט", ו"עצבעו"; ובסעי' ט – "מאהבי"). על כן, רק כשיש תוספת או גרסה מחדשת הזכרנו כת"י זה בהערות.

כמו בכת"י א', גם בכת"י מיל' צוואת ריה"ח ממוקמת לאחר מצוות הלאווין בסמ"ק, אך בכת"י מיל' קדמו לה כמה לאווין מדרבנן. ועוד, בכת"י מיל' הצוואה אינה באותו כתב היד של הסופר שהעתיק את הסמ"ק, אלא זוהי תוספת מאוחרת. מיקום הצוואה בסמ"ק מעיד על החשיבות שייחסו לצוואה במאה הי"ד באשכנז.

ציוני כתבי היד והספריות שבהן הם מצויים, כדלהלן, ובתוכם כאלה שלא נסקרו בהשוואה שבמאמר זה: כת"י אוקספורד-בודלי Opp.337; כת"י (תימנל) בית המדרש לרבנים RAB 2343/4; כת"י מחזור רוטשילד, מוזיאון ישראל, 180/51; כת"י מילנו-אמברוזיאנה X111 SUP./1; כת"י פטרסבורג, ספריה לאומית, EVR I 258/2; כת"י קמברידג' Add. 3127/25. על כך יש להוסיף את הערותיו של גרשום שלום בכתב ידו על עותקו הפרטי של תולדות חסידים קראקא, תרנ"א.

ה. זיהוי והשתלשלות משפחות הנוסחים השונים

ניתן לזהות **חמש משפחות** של נוסחי הצוואה שכולם נכללים בכת"י מינכן, כדלהלן:

נוסח סבינטה – מאד שונה משאר הנוסחים. למשל, למרות שס' אינו כל כך ארוך, 7 מתוך 40 הסעיפים שבו אינם מופיעים בנוסח וינציה (הדומה לנוסח מיל' ור') ו-25 מתוך 60 הסעיפים של נוסח ו (חילקתי את סעי' נא ל-5 תת סעיפים) אינם מופיעים בס'. סה"כ 32 מתוך 100 הסעיפים (ביחד), בערך שליש מהאזהרות, הם שונים!

נוסח ס' שונה אף מנוסח אוקספורד. 13/31 מסעיפי נוסח א חסרים בנוסח ס'. כמו"כ 24/40 סעיפים שבנוסח ס', חסרים בנוסח א'. כלומר: יש יותר אזהרות שונות בין א' וס' (37/71) מאשר משותפות (רק 34!) והרי הן כשתי צוואות שונות ממש!

באזהרות המשותפות ניתן לראות את קדמוניותו של נוסח ס' לנוסחים האחרים. בתחילת סעי' לט (למספור ס', השני מהאחרון) כתוב: "גם זה משמו" (של ריה"ח) ומשתמע שכוונתו לשתי האזהרות האחרונות (המקבילות לסעיפים כג ו-סא לפי מספרנו). במקבילות שבמהדורות האחרות, הקדמה זו

63 סעיפים לח, מו, נו, וסא למספור כת"י מ'.

64 בארבע מהאזהרות שבכת"י מ' מצויין ע"י מאהלר שהן היו בגליון בכת"י מ' ולא בגוף המאמר. מהם, סעי' טז (במספור מ') מופיע רק בנוסח ס' (יג) וכן סעי' ל (רק בנוסח ס', סעי' י), וסעיפים נו וסא אינם מופיעים באף מהדורה אחרת.

65 זה מסביר מדוע לפעמים נוסח מ' דומה יותר למיל' מאשר לר' (שהוא כמיל' בתוספת עריכה) או ו'. ע"י למשל בסעיפים ח ("אדם תחילה"), כז, כח, סוף נא, ו-נו ("ישיבה").

נשמטה (לא סביר לאמר הפוך, שבתקופה מאוחרת הוסיפו כותרת זו). וכן בסעיף ח, הקדמת מהד' ס' ("נמצא כתוב") דומה מאד ללשון הרוקח (או תלמידו) המקורית ("וגם נמצא") שלאחר מכן נשמטה מהמהדורות היותר מאוחרות. לעיתים, סגנונו המסורבל של ס' מעיד על מקוריות וחוסר עריכה מבחינת Lectio Difficultus (עי' סעיפים ה, ח, ט, לו, ו-לט ומה שהערנו שם). עיין עוד מה שהערנו על סעיפים נא ו-נד שמוכיחים סדר ההתפתחות של הגרסאות וקדמוניותו של מהדורת ס' לעומת נוסחאות ר', מ', מיל' וי'.

שאר הנוסחים של הצוואה עברו השתלשלות, שלאחר העיון ניתן לזהות די בוודאות. קדמותו של נוסח אוקספורד אינה מוכחת רק מגילה של המהדורה שבידינו, אלא יש גם הוכחות טקסטואליות לכך. למשל: בסעי' מא, בכל המהדורות לא ציינו באיזה תאריך בחדש שבט מסוכן לשחוט אווזים, ואוסרים זאת במשך כל החדש. רק בכת"י א' צויין שהתאריך הוא ח' בשבט. מקוריותו משתמעת גם בסעי' מב, עי' מה שכתבנו שם בהערות.

דוגמה נוספת למקוריותו של נוסח א' היא סעי' ל"ב, אשר בו שאר המהדורות אינן מובנות – מדוע אין לעשות חופה מעורו של צבי? רק בכת"י א' מבואר שלא רק שיש להימנע משימוש גם מעורו של אייל או כל חיית בר (ולא ייתכן שעורך מאוחר ירחיב מעצמו את האזהרה לאסור דברים מדיליה) אלא שמוזכר אף הטעם לכך – "שאינן מצויים". יצויין שדווקא עורך כת"י א', שבמקרים אחרים מקצר במיוחד, כאן האריך, ובוודאי לא האריך להביא טעם שלא היה לפניו.

בדומה לכך, בסעי' לח, נוסח א' מחמיר ביותר יחסית לשאר המהדורות. בעוד שהם מתירים לאדם שיצא לדרך ושכח דבר מה, שיחזור לביתו ויבקשהו מבחוץ, נוסח א' מוסיף חומרה גדולה – שרק "ישלח אחריו מחר". קשה לאמר שעורך כת"י א' ימציא מעצמו לאסור את מה שאחרים התירו לפניו. כמו"כ, מגמת עורך א' לקצר היתה מונעת ממנו להמציא פתרון מעצמו, שלא היה מונח לפניו. על כרחך יש לומר שנוסח זה הוא הקדום, והוא לא ראה את הנוסחים האחרים.

ייחודיותו של נוסח א' נראית גם בהרחבה שלו בסעי' נ (סעי' כה בא'). במהדורות האחרות מסתפקים לאמר ש"כל דבר שינוי יסירו מן הבית", ורק בכת"י א' מוסיפים: "כגון כבש או עז בחמשה רגליים". תוספת זו בולטת ביותר לאור מגמתו של עורך א' לקצר. אלא צריכים לומר, שזה הנוסח שהיה לפניו, והעורכים שאחריו קצרו מניסוחו. בוודאי לא נכון לומר שגרסתם הקצרה היא המקורית, ועורך א' האריך מעצמו.

ישנן אזהרות רבות בנוסח ו' שחסרות בנוסח א'. אך מאידך גיסא כל האזהרות שבנוסח א' הישן מופיעות גם במהדורה ו' הערוך והמאוחר, חוץ מאשר ארבעת הסעיפים כ-כג. קשה להניח שארבעת הסעיפים הללו שבמהד' א' אשר אינם מופיעים בו, נכתבו ברצף במקרה. יתכן שחלק זה ממהדורת א' שלפנינו נכנס כמיקשה אחת לתוך נוסח א' ממקור אחר, אך לא היה בנוסח א' שהיה לפני עורך נוסח ו'. בהמשך נקרא לארבעת הסעיפים הללו **אוקספורד 2**. עכ"פ ברור שעורך ו' התבסס על האזהרות שבנוסח א' הקדום, ואי אפשר לומר ההיפך, שנוסח ו' הארוך והערוך עמד לפני עורך נוסח א'. בנוסף, עורך א' מעיד שהוא יודע שיש עוד אזהרות בצוואת ריה"ח, אך אלה אינם בהישג ידו – "לא מצאתי יותר בזה הפעם, וכשאמצאם יותר אמלא את כל הדף".

בדומה לכת"י א', גם כת"י מיל' הוא מבין המהדורות הישנות ביותר, ואולי אף הישן שבהם. וכמו שכתבנו לגבי כת"י א', לא רק הכת"י שבידינו הוא יחסי קדום, אלא גם הנוסח שבו מוכח כקדום. למשל, בכת"י מיל' אין אזהרות יחידאיות (שאינן מופיעות במהדורות אחרות והתווספו במשך הזמן ממקור אחר). כמו-כן, ניסוחו דומה במיוחד לנוסח שהעתיק הרוקח מספר הכבוד של ריה"ח עצמו. בסעי' ב', כת"י מיל' הוא היחיד ששמר את הנוסח "המשונה" שברוקח, "לא ילכו ימים מועטים" (במקום הנוסח "הערוך" יותר: "לא יעברו ימים מועטים" שבכת"י מ' ור'). וכן בסעי' ה', "שקורין שטרייז", ודלא כמו שהשתנה בשאר המהדורות.

כבר הזכרנו למעלה, שנוסח ר' בנוי לרוב על נוסח מיל' מבחינת תוכן, סדר ולעיתים אף בניסוח (תופעה נדירה בטקסט המתאפיין בניזילות הניסוח). ר' כולל את כל התוכן של מיל' (בסעיפים א-כא כח-נג) ורק מרכיב עליו 2 מהדורות נוספות (מאמצע סעי' כא-כו ומסעי' נד – הסוף). מתוך י"ד

הסעיפים הללו ש"הורכבו" על ר', שבע (!) הם כפילות של אזהרות שנזכרו גם בחלק העיקרי של ר' שמבוסס על מיל'. זה מוכיח שנוסח מיל' קדם, ועליו הרכיב עורך כתי"י ר' תוספות אחרות. הסדר הזה, שמיל' קדם לר' (ולא ההיפך) מוכח גם מסגנונו המסורבל יחסית לר' הערוך. למשל בסעי' יז גורסים במיל': "אם לא שידורו בו **שנה אחת ראשונה**", ודבר זה תוקן בר': "שנה ראשונה". בסעי' נט כתוב במיל': "לא **יפרוד** אדם מחברו מתוך בכי", ובר' תוקן: "לא **יפרד**". בסעי' יח – במיל': "לרחוץ בו **כולן** ורוחץ לרבים" ובר' הערוך: "להיות בו **בלן**". בסעי' לח – במיל': "קודם שילך **לוי**" ובר': "קודם שילך". בסעי' לט – במיל': "ביום **דעתו** לילך בדרך", ובר' תוקן: "ביום **שדעתו** לצאת לדרך". בסעי' מב – במיל': "הכופה כלי **עליו עצמו**", ובר': "הכופה קערה על עצמו". בסעי' מז – במיל': "יחתום **אדם** עצמו" ובר': "יחתום עצמו".

בסעי' ל"ו ישנה טעות בהעתקה שבמיל' גורסים – "לא יניח אדם מלזקק לאשתו **באותו** לילה שטבלה בו", ובר': "לא יניח אדם מלזקק לאשתו **ביאתה** לילה שטבלה בו". אין ספק שר' העתיק ממיל' (ולא הפוך), בגלל שאם הגרסה הנכונה היא "ביאתה", הרי היה צריך לומר "בלילה" ולא "לילה שטבלה בו". אך אם ר' הועתק ממיל', ברור מדוע האות ב' חסרה. בנוסף, אם טרחו לדבר בלשון נקיה ("לזקק לאשתו") מדוע להוסיף מלה פחות נקיה ("ביאתה"), ובפרט שהיא מלה מיותרת לגמרי!

הארכנו להביא ראיות רבות כדי להוכיח מעבר לכל ספק:

א. קדמותו של נוסח מיל', שהוא טקסט מקורי ולא ערוך.

ב. שנוסח ר' הוא עריכה מאוחרת של נוסח מיל', והועתק ממנו.

אם ראינו שהאזהרות של נוסח א' עמדו לפני עורך נוסח ו' (חוץ מקבוצת אוקספורד 2), ונוסח מיל' עמד לנגד עיני עורך נוסח ר', עלינו לברר עכשיו את היחס שבין נוסח ו' לבין נוסח ר', שני הנוסחים הערוכים והיותר מאוחרים.

הוכחנו שכל נוסח מיל' הוא הבסיס של נוסח ר' (שנקרא לו ר'1=סעיפים א-אמצע כא ומכא-נג) אך עליו הורכב שתי קבוצות מבחוץ (מאמצע סעי' כא-כז שנכנה ר'2, ומסעי' נד – הסוף שנכנה ר'3) שכוללים כפילויות רבות מר'1, ואזהרות וגרסאות נדירות ביותר (עי' למשל לפי מספרנו סעי' נז-נט, סג, סז, סט, ע, עא-עב ובהערות ד"ה רב ומנהיג ונוויינשטט בסעי' נא). אם כן, חשוב להבחין בין ר'1 לבין ר'2 ור'3.

בהשוואת כתי"י ר' ודפוס ו', נשים לב ש-9 מתוך 60 הסעיפים בו' חסרים בר'. מאידך גיסא, יש 10 מתוך 60 הסעיפים שבר' החסרים בו'. וראה זה פלא: **כל 10 הסעיפים⁶⁶ הללו בר' החסרים מו' הינם בר'2 או בר'3! אין אף סעיף בר'1 (כלומר, נוסח מילנו הערוך) שאינו מופיע בנוסח ו'.** אם כן, השתלשלות בענף זה של נוסח הצוואה היא: נוסח מילנו ← נוסח ר'1 ← נוסח ו' וינציה. נוסח ו' וינציה לא רק **כולל** את כל⁶⁷ נוסח מיל', ר'1 וא'1, אלא הוא גם **עורך** את לשונם. לדוגמא, עיין מה שהערנו בסעיפים ה, ט, טז, כג, לח, מ, מג, נד, ועוד.

אם ניזכר ביחידה שכינינו א'2 (סעיפים כ-כג בכתי"י א', שכנראה נכנסו כמיקשה אחת לנוסח א', כי מלבד היחידה הרצופה הזאת שאר האזהרות בא' מופיעות בנוסח ו'), נשים לב ששלשה מתוך ארבעת⁶⁸ הסעיפים שם מופיעים גם בר'2, "הנטע זר" שהורכב על נוסח מיל' = ר'1. אם כן, זיהינו שר'2 מקורו באותה משפחה של א'2.

להשלמת התמונה, הכתי"י האחרון שכולל את כל האזהרות⁶⁹ שנכתבו במהדורות השונות (ס', א'1 + מיל' ← ר'1 = ו'1) א'2 ← ר'2, ור'3) הוא נוסח מינכן.

66 כג-א, כג-ב, כד, כז, נב, נג, נה, נו-נח. סעיפים נב-נג אמנם מופיעים ממש בסוף כתי"י מיל', אך אינם מופיעים בנוסח ו'. עפ"י יש לשער שמלכתילה 2 הסעיפים הללו לא היו בנוסח שקראנו מיל', ולכן הם אינם מופיעים בנוסח ו'. רק בשלב מאוחר יותר התווספו, ועי"כ הם רק בסוף כתי"י מיל'. אמנם נז-נח בכתי"י ר' אינם קריאים, אך למה שניתן לפענח מהם אין אח ורע בנוסח ו'.

67 רק סעי' כז בר2 מופיע שוב כסעי' לג בר1, ואינו מופיע בנוסח ו'.

68 הרביעי, סעי' כ בכתי"י א', הוא אכן אחד משני הסעיפים היחידאים (השני הוא סעי' כד בר2) שאינם מופיעים באף מהדורה אחרת, אפילו לא בכתי"י מ', ה"כולל הכל".

69 עי' בהערה הקודמת, שיש רק שני סעיפים מכל המהדורות שלא נכנסו לכתי"י מ' ולא לאף מהדורה אחרת. ניתן לשער שהם בכונה לא נכללו, בגלל שאינם אלא אזהרות שהסתננו ממקור זר. או י"ל בגלל שהאחד, סעי' כד בכתי"י ר', עוסק בנבואה לעתיד,

כבר הזכרנו שנוסח זה הוא הערוך והמסודר ביותר מבחינת סדר הסעיפים (עד 11 הסעיפים האחרונים) אך הוא לא מצטיין בעריכה לשונית. תואר זה שמור לנוסח ו'. עיי' למשל בסעיפים ה, כא, כה, לג, לח, מג, נג, מט – הסעיפים שבהם ניסוחו של ו' יותר ערוך ויפה לעומת הסגנון המסורבל של נוסח מ', שייתכן שלרוב אף הוא היה לפני עורך ו'.

ניתן להמחיש את השתלשלות הנוסחים לפי חמשת המשפחות השונות כדלהלן:

	1	מילנו	← ←	← ←	11	רוטשילד	← ←	וינציה
	2	אוקספורד	← ← ← ←	← ← ← ←	11	אוקספורד	← ← ← ←	
מינכן	3	סביונטה	← ← ← ←	← ← ← ←	11	סביונטה	← ← ← ←	
	4	אוקספורד	← ← ← ←	← ← ← ←	22	רוטשילד	← ← ← ←	
	5	רוטשילד	← ← ← ←	← ← ← ←	3	רוטשילד	← ← ← ←	

דוגמה להשתלשלות הנוסח כמתואר לעיל יש בסעי' נד:

- א. נוסח ס': צוה לבניך שלא לגדל בלורית כזה [O].
 - ב. (נוסח ביניים משוער: צוה לבניך שלא לגדל בלורית כעין זה O).
 - ג. מיל' – ר': צוה לבניך שלא לגדל בלורית בעין.
 - ד. מ': צוה לבניו שלא לגדל בלורית כי הוא עון פלילי.
 - ה. ו': לא יגדל אדם בלורית כי הוא עון פלילי.
 - ו. דפוס פפד"מ (שנת תפ"ד וכן הוא ברר"מ): לא יגדל אדם בלורית.
- הביטוי הציורי בנוסח ס' הוא שריד של נוסח קדום שהיה כנראה בעל-פה, שאילו נסמך ציור לא מדויק ולא מובן של עיגול.

ישם אל לב, שבסעיף זה, כרבים אחרים, למרות התיארוך המאוחר של כת"י מ', עורך נוסח זה לא ערך את הלשון לעומת עורך ו', היותר מוקדם (כי כולל פחות) אך הערוך יותר מבחינה לשונית, שהוריד את המיותר, "צוה לבניו". הנוסח המודפס במהד' רר"מ ערוך ומשכלל נוסח ו' אף יותר ומוריד את הסיפא המסורבלת ("כי הוא עון פלילי") שאכן התווסף רק בעקבות כמה טעויות בהעתקה.

דוגמה נוספת למשפחות השונות של הצוואה נמצאת בסוף סעיף ב', לגבי עיתוי איום העונש:

- א. נוסח א': אין איום לעונש.
- ב. ס': "לא יהיו ימים מועטים עד שימות"...
- ג. הרוקח ומיל': "לא ילכו ימים מועטים שימות"...
- ד. ר' ומ': "לא יעברו ימים מועטים שימות"...
- ה. ו': "בימים מועטים ימות"...

והנה דוגמה שלישית לקבוע "חזקה", מסוף סעי' מט:

- א. נוסח א': אין איום לעונש.
 - ב. נוסח ס': "סכנה גדולה היא".
 - ג. [מיל' ← ר' ← ומ'] : "סכנה גדולה הוא".
 - ד. ו': "כי סכנה גדולה כל עושה אלה".
- לאחר ההקדמות הנחוצות, ניתן עכשיו, בעז"ה לגשת לצוואה עצמה.

ו. השוואת חמש מהדורות ישנות וכתבי יד של צוואת ר' יהודה החסיד

מפתח כתבי היד והדפוסים:

- ו - דפוס וינציה ה'שמ"ט (1589) – הנפוץ.
- מ - כת"י מינכן – המקיף.
- ר - כת"י רוטשילד ה'רנ"ב (1492) – המורכב.

שהתרתרים יכבשו את אשכנז בימות המשיח, ולא על ציווי מעשה מסויים כשאר האזהרות. השני, סעי' כ בכת"י א', שאין לדבר על חתנות הגויים והזדווגותם, נשמט כפי הנראה, או משום הצניעות, או משום פחד הצנזורה וכדו'. ואולי פחד מהגויים הניע גם את ההשמטה של הסעיף הקודם שהזכרנו.

- א - כתי"י אוקספורד ה'קמ"ג (1382) – **הקדום**.
 ס - דפוס סביונטה הישי"א (1551) - **דפוס ראשון**.

מקור	סימן	הנוסח
א.		
ו'	א	אין לקבור שני מתים זה אצל זה שהיו שונאים זה את זה ⁷⁰ בחייהם כי אין להם מנוחה יחד.
מ'	כה	אין לקבור שני בני אדם זה אצל זה, שהיו שונאים זה את זה בחייהם, כי גם במותם אין להם מנוחה יחד.
ר'	א	אין לקבור ב' מתים יחד זה אצל זה שהיו שונאים בחייהם כי אף במותם אין להם מנוחה יחד.
א'	יא	לא יקברו שני אנשים יחד ששונאים זה את זה ⁷¹ .
ס'	א	אין קוברין ⁷² ב' מתים ביחד כשהיו שונאי' זה את זה בעולמם ⁷³ כי אף במות' אין להם מנוחה יחד.
ב. ⁷⁴		
ס'	ב	אין לחצוב קבר אם לא שנותנים המת בתוכו מבעוד יום כי כל קבר שנחצב ונשאר פתוח עד למחר לא יהיו ימים מועטים ⁷⁵ עד שימות אדם אחר מבני אותה העיר.
א'	יב	לא יניח אדם קבר פתוח עד למחר
ר'	ב	אין לחצוב קבר אם אין נותנים בו המת מבעוד יום שאם יחצבוהו מבעוד יום ויניחוהו פתוח עד הבקר לא יעברו ימים מעטים שימות אחד מבני העיר.
מ'	כא	אין לחצוב קבר אם אין נותנים המת לתוכו מבעוד יום שאם יחצבו מבעוד יום ויניחוהו עד למחר לא יעברו ימים מועטים שימות אחד תוך ט"ז ימים ⁷⁶ .

70 **זה את זה** – בכל המהדורות של הר"ר מרגליות השמיט את המילים "זה את זה" ע"פ מהד' פפד"מ תפד (1724), ולא כמו שמופיע בו. ובעקבותיו, כל מי שהעתיק ממנו.

71 הקיצור שבכתי"י אי' אינו מעיד על קדמוניותו של גרסה זו (למרות שהוא אכן כתי"י הישן ביותר) אלא בגלל שעורך א' הירשה לעצמו לשנות את כל הניסוח כדי להתאים את תוכן הצוואה למיקומו בסוף מפתח הלאוין של ספר הסמ"ק (לכן לשון "לא..."). ולהתאים לאורך הגליון שהקציב לצוואה (הוא שומר על "סרגל" בצד שמאל של הדף, ומקדיש שורה אחת בלבד לכל אזהרה).

72 **אין קוברין** – ניסוח זה מיוחד שאינו ציווי "אין לקבור" אלא עדות על **מנהג קיים**, "אין קוברין". השווה לסעיפים הבאים בדפוי"ר ס': "אין לחצוב, אין להשים", וכן בכל המהדורות של אזהרה זו ("אין לקבור", "לא יקברו"). בהמשך, ניסוח דומה של עדות במקומות בודדים בלבד, כגון בסעי' מא בדפוי"ר: "למה אין שוחטין אווזות בשבט...". ושם בשאר המהדורות: "ויש משפחות / משפחה / מחמירים / שוחטים שאין שוחטים אווזא בטבת". דווקא בסעיף הראשון שבמהדורה קדומה ביותר המבנה אינו בלשון צוואה, אלא בלשון עדות - שמא יש פה שרידים של הנוסח המקורי, שלא היה בלשון צוואה כלל! ברם, קצת קשה לומר שכל הניסוח השתנה חוץ מהסעיף הראשון. נראה אפוא שהשינוי בסגנון בסעיף הראשון הוא חיקוי לסגנון תנאי, ומטרת עורך ס' היא להקנות לטקסט טון יותר סמכותי, על משקל פרקי המשניות "אין עומדין", "אין דורשין בעריות", "אין תורמין" וכד'. כך מוכח בהשוואה לניסוח הקדום ביותר שהעתיק ר"א מוורמיהו בספר הרוקח (ס"ס שט"ז) מספר הכבוד של רבו ר' יהודה החסיד (להלן נקרא למקור זה: "**הרוקח**" סתם, שכתב: "אין לקבור... כלשון ר', מ', ו', ורק עורך ס' שינה מהטעם שהזכרנו).

73 **בעולמם** – לאחר ההשוואה עם הנוסח בספר הרוקח (שהועתק מספר הכבוד) שבו מלה זו אינה מופיעה, התברר שעורך נוסח ס' חשב שהוא מקשט את לשון הצוואה ע"י ביטוי זה.

74 נפקא מינה בין הגרסאות השונות: לפי כתי"י מ' יש סכנה בכל חציבת קבר שלא מניחים בו מת עד למחר. לפי שאר המהדורות (כולל הרוקח שהעתיק מסי' הכבוד של ריה"ח רבו) הסכנה היא ש"ישאר פתוח". לפ"ז צדקו הפוסקים שהתירו לכסות את הקבר במחצלאות או בנסרים שלא יהיה "פתוח" (עקידת יצחק עי' קבר אות ק) כדי להימלט מאזהרה זו. למעשה התירו האחרונים רק אם ימלאוהו שוב בעפר (החיד"א ביוסף-אומץ סי' צב, שדי-חמד מער' אבלות אות קסח, ומהרש"ם בהגהותיו פה).

75 **לא יהיו ימים מועטים עד שימות** – נראה שדווקא הגרסה הערוכה ביותר היא בדפוי"ר סביונטה, עם הוספת המלה "עד". לשון הרוקח שלפנינו הוא: "לא ילכו ימים מועטים שימות אדם מן בני העיר", בלי המילה "עד".

76 **ט"ז ימים** – שיעור זה, שימות אחר בעיר **תוך ט"ז** יום נראה מיותר כתוספת מאוחרת המורכבת ממהדורה אחרת (עני' מש"כ למעלה על כתי"י מ'), שהרי כבר כתוב "לא יעברו ימים מועטים", והיה מספיק לומר: "לא יעברו ט"ז יום". ואכן שיעור זה אינו מופיע במהדורות האחרות של הצוואה, כולל ס' הרוקח שהעתיק מרבו עצמו. מה עוד, מסתבר שהשתרבב פה לכת"י מ' בטעות

מקור	סימן	הנוסח
ו'	ב	אין לחצוב ⁷⁷ קבר ולהניח פתוח אם אין נותנים בו המת בעוד יום ואם יניחנו פתוח עד הבקר בימים מועטים ימות ⁷⁸ אחד מבני העיר.
ג. ⁷⁹		
ו'	ג	אין להשים ארון של מת על ארון אחר שיש בו מת כבר ואם נעשה בוודאי שימות אחד מבני העיר בתוך תשעה ימים.
מ'	כו	אין להשים ארון של מת על ארון שיש בו מת ואם נעשה בבירור שימות אחד מבני העיר תוך ט' ימים.
ר'	ג	אין להשים ארון של מת על ארון שהיה בו כבר מת ואם נעשה בברור ימות אחד מבני העיר בתוך ט' ימים.
א'		
ס'	ג	אין להשים ארון של מת אחד על ארון שהיה בו כבר מת אחר ואם נעשה כן בודאי ימות אחר ⁸⁰ תוך ט' ימים.
ד.		
ו'	ד	לא ינשק (ס"א לא יאחוז ⁸¹) אחד מבניו שהוא מת כי לא ישאר לו אפי' אחד.
מ'	לג	אדם המנשק אחד מבניו כשהם מתים לא ישאר לו אפילו אחד.
ר'	ד י	אדם שמנשק אחד מבניו כשהם מתים לא ישאר לו אחד. אין לאדם לנשק את המת ⁸² כי כל בניו ימותו בחייו.

מסוף הסעיף הבא ("שימות אחד... תוך ט' ימים"). אמנם, רבנו ירוחם (נתיב כח דף רלד, ד) הביא בשם ספר הכבוד של ריה"ח כלשון כתי"י מ' ("אם ישאר פתוח עד למחר לא יעברו ימים מועטים שימות אחר בתוך י"ו יום"), וכך מובא בבית יוסף יו"ד סי' שלט, סוף ד"ה הגוסס. אך למרות שר' ירוחם כתב את ספרו כחמישים שנה לפני מהדורת הצוואה הקדומה ביותר שבידינו, במקרה זה, נעדיף את העתקת בעל הרוקח שקדום אף יותר.

77 **אין לחצוב** - הרוקח (שם) העתיק מריה"ח בס' הכבוד: "**אין לחפור**", ניסוח שלא מופיעה באף לא אחת משם המהדורות שהשוונו, וכבר בימי ר' ירוחם (כמאה שנה לאחר פטירת ריה"ח, נתיב כח, דף רלד, ע"ד, להלן: **ר' ירוחם**) הגרסה היא "אין לחצוב".

78 **בימים מועטים ימות** - דוגמה טובה לתהליך העריכה: בציטוט ישיר של הרוקח מספר הכבוד של ריה"ח עצמו, וכן בכת"י מילי (העתיק): "לא ילכו ימים מועטים"; בס': "לא יהיו ימים מועטים"; בר' ירוחם, בר' ובמ' (ב' האחרונים בדרך כלל דומים): "לא יעברו ימים מועטים"; עד דפוס ו' הערוך ביותר: "בימים מועטים ימות".

79 אזהרה זו היא היחידה בקבוצת ט' הסעיפים הראשונים ("סעיפי הברזל") שנשמטה ע"י רבנו ירוחם. היא גם לא מופיעה בכת"י אוקספורד, העתיק מבין כתי"י שתאריך כתיבתם ידוע לנו. אלמלא מצאנו צוואה זו אצל בעל הרוקח בהעתקה מריה"ח עצמו, היה ספק במקוריותה. נראה שרבנו ירוחם ועורך כתי"י א' השמיטוה בכוונה בגלל הבעייתיות להקפיד שלא לקבור מת על גבי מת בבתי הקברות המצומצמים שייחדו ליהודים בגולה, כמובא בפתחי-תשובה (יו"ד שסב, ג) בשם שו"ת שבות-יעקב (ח"ב סי' צה), דפוק חזי מה עמא דבר, שאף חסידים ואנשי מעשה אינם יכולים להקפיד בזה. "אע"פ שהוא לא ע"פ דין, נראה לי דנתפשט המנהג כן בגלות, לפי שלא לנו ניתן הארץ רחבת ידיים לפנינו... וכה"ג כתב הט"ז (יו"ד שסב, ד)... וכתב רש"ל: הא דאין נוהגין האידינא בדין מת מצוה, לפי שאין הארץ שלנו ואין לנו רשות בכל".

80 **ימות אחר** - דומה לגרסת הרוקח ("ימות אחד") שהיא כנראה הגרסה המקורית, ובדומה לסעיף ו', ולא כמו שהוסף בכת"י מ' ור' ובדפוס ו', "שימות אחד מבני העיר", שהושפע, כנראה, מהסעיף הקודם, "ימות א' מבני העיר".

81 **ס"א: לא יאחוז** - לא מצאתי גרסה זו בכל המהדורות שבדקתי, אך ע"י בהערה הבאה, שנוסח זה יכול לעזור בהבנת כתי"י ר' בסעיף זה.

82 **לנשק את המת** - דנו האחרונים אם אין לנשק כל מת או דווקא לבניו שמתו ומציינים את צוואתו של ריה"ח שמוהיר מלנשק בניו בלבד. ברם עם הוצאתנו לאור לראשונה את כתי"י א' ור', יש להאיר אור חדש על הסוגייה. לעומת כל שאר כתבי היד הידועים עד כה, בכת"י א' הצוואה מזהירה מלנשק כל מת שמצטער עליו. מה עוד שהסגנון המסורבל "לא ינשק אדם למת שמת לו והוא מצטער עליו לא ינשק לו עכ"פ", מרמזת שכאן הגרסה המקורית ולא ערוכה (Lectio Difficultus). נזכיר גם שכת"י א' הוא מתוארך כהקדום ביותר שבידינו.

בנוסף, בכת"י רוטשילד מופיעות ב' אזהרות נפרדות. בסעי' ד' "לא לנשק את בניו" ובסעי' י' "לא לנשק כל מת", דמשמע שהם ב' איסורים נפרדים. ואם תאמר זו כפילות שלאותה אזהרה עם גרסה מוטעית אשיב, שששת הכפילויות האחרות שבכת"י ר'

מקור	סימן	הנוסח
א'	יט	לא ינשק אדם למת שמת לו והוא מצטער עליו לא ינשק לו עכ"פ.
ס'	ד	אם נושק א' מבניו כשהם מתים לא ישאר לו אפי' אחד.
ה. ⁸³		
ו'	ה	כשקוברין אשה שהיתה אוכלת ילדים בחייה אם רואים פיה פתוח בידוע שתעשה כן לאחר מותה שנה אחת. ויש למלאות פיה עפר בטוב ⁸⁴ ולא תזיק עוד.
מ'	כז	כשקוברין אשה שהיתה הורגת ילדים (שקורין שטרייז ⁸⁵) אם רואים שפיה פתוח בבירור שתעשה כן אחרי מותה שנה אחת. וימלאו פיה עפר בטוב ואז לא תזיק עוד.
ר'	ה	כשקוברים אשה שהיית בעלת אוב ⁸⁶ והורגת ⁸⁷ ילדים

מופיעות בין סעיפים כא-כז או בסוף, לאחר סעי' נד. כבר הוכחנו לעיל שהחלקים הללו בכת"י ר' נעתקו ממהדורות אחרות של הצוואה ולכן הכפילויות. אך ב' הסעיפים הללו העוסקים בנשיקת מתים הינם חלק אורגני מאותה מהדורת ר'1. אך יש לדחות שכת"י מילנו הוא זהה בתוכן ובסידור הסעיפים לכת"י ר' מסעיפים א-אמצע כא ולאחר הוספות כת"י ר'2 שוב מכח-נד, חוץ מאשר הושמט בכת"י מיל' סעי' י' – שאין לנשק כל מת. השמטה זו היא כנראה מהסיבה הנ"ל שסברו שזו כפילות של סעי' ד' האוסר נשיקת בניו בלבד, עם טעות בגרסה. לפי"ז מותר לנשק שאר מתים.

בנוסף, לפי הגרסה בכת"י ר', יש להקשות, מה מחדשת לנו האזהרה שימותו בניו אם ינשק בנו המת (סעי' ד) מעבר למה שכתוב בסעי' י שבניו ימותו אם הוא מנשק כל מת. היה מספיק להזהיר על כל מת ואז האזהרה מלנשק בניו היא מיותרת! אא"כ נציע שבמהדורה המקורית שעליה התבסס סעי' ד בכת"י ר' גרס כנוסח של ה"ספרים אחרים" שבדפוס ונציה, שאפילו "לא יאחז א' מבניו שמת וכו'", שאז יש "ריבותא" כשסעי' י' בא לחדש שלגבי שאר מתים רק אין לנשקם, וק"ק. עכ"פ העובדה שיש כאן שתי גרסאות עתיקות של הצוואה שמוזהרות מלנשק כל מת הוא חידוש. כ"ז עולה בקנה אחד עם דברי האור החיים הקדוש (ברא' נ,א) על הפסוק "ויפול יוסף על פני אביו וישק לו", שלכאורה מתיר לבן לנשק אביו שנפטר (וכלל בידעו שחז"ל לא יאסרו שום דבר המפורש להיתר בתורה (ט"ז או"ח סי' תקפ"ח סק"ה, ויו"ד סי' קי"ז סק"א וע"י בשדי חמד ח"ג ע" 51, כלל י"ז ואילך ובספר יעיר און לחיד"א אות ג, סעי' ו'). ז"ל, "וישק לו – פירוש: לו נשק אבל אין נכון לעשות כן למת אחר". ושאינו יעקב שנאמר עליו "יעקב אבינו לא מת" (תענית ה:).

מאידך גיסא, הפתחי תשובה (יו"ד שצ"ד סק"א) מוכיח מהפסוק הנ"ל שכוונת ר"י החסיד לאסור לנשק רק את בנו שמתו. למרות החידוש שבכת"י א' ור' בסעיף זה, אין ספק שצריכים לקיים את גרסת המהדורות האחרות שמתירות לנשק שאר מתים, וזאת מכמה סיבות:

1. בספר חסידים (סי' רל"ו) כתוב במפורש: "ולאדם שמת לא בנו או בתו לא ינשק אותם ולא יניח לאשת לנשק אותם כי מקצרים ימי בניהם ובנותיהם". ואע"פ שייתכן לומר שהחמיר בצוואתו לבניו מעבר למה שכתב לאחרים בספר חסידים, יותר סביר לומר שאם כל מטרתו של ספר חסידים וחסידיו אשכנז היא לגלות "רצון הבורא" קשה לומר שרצון הבורא משתנה. בנוסף, למעשה י"ל "ממה נפשך", אם הצוואה היא לכולי עלמא אז הוא לא יחמיר מעבר למש"כ בסי' חסידים, ואם הצוואה היא לזרעו, וע"כ הוא החמיר יותר לאסור לנשק כל מת, ממילא, זה לא מחייב אותנו!
 2. תלמידו של ריה"ח בסי' הרוקח וכן רבינו ירוחם שהוא כותב כמה שנים בלבד לאחר ריה"ח, ששניהם קדמו לכל כתה"י שבידנו, מביאים בשמו מספר הכבוד, "ואם אדם נושק א' מבניו וכו'".
 3. אי אפשר לא להתייחס לכת"י מילנו (שגם הוא רואה אור פה לפעם הראשונה) שזהה לכת"י ר' בסעיפים הללו חוץ מאשר מה שהשמיט סעי' י' הנדון הגורס לאסור נשיקות כל מת וסותר סעי' ד' שם, והופך את סעיף ד' למיותר, כמו שהקשינו לעיל.
- 83 סעיף זה אינו מופיע בכת"י א', אך מופיע בכל שאר כתה"י ומובא גם בסי' הרוקח וברבנו ירוחם (שם) במסגרת "טי' סעיפי הברזל". ע"כ צ"ע מדוע עורך א' השמיטו? וי"ל: או בגלל אורכו (כבר כתבנו למעלה שסופר זה מקפיד על קיצור וצורה אחידה, ואינו מאריך אלא רק בסעיף האחרון, סעיף ל"א, שבו ההרחבה אינה מפריעה למערך העמוד; או שמא בגלל תוכנו, שהרגיש כ"משונה" שנשים אוכלות ילדים. וע"י לקמן שהשמיט עורך א' גם את סעי' ט' וקיצר בסעי' כ', אולי גם מאחת הסיבות הללו.
- 84 **למלאות פיה עפר בטוב** – המלה "בטוב" מופיעה בדפוס ו', אך ר"ר מרגליות השמיט אותה בכל מהדורותיו, וכתב: "ויש למלאות פיה בעפר". דווקא הנוסח שר' ירוחם מביא בשם ריה"ח בספר הכבוד נשמע יותר ערוך מגירסת ו', שהיא בדר"כ הערוכה ביותר, וז"ל: "ויש למלאות פיה עפר היטב". כפי הנראה, הנוסח שהעתיק הרוקח מספר הכבוד עבר כמה שינויים עד שהגיע ליד ר' ירוחם, שיש ביניהם שינויים לא מעטים. למשל פה, ברוקח גורסים: "בטוב".
- 85 **אשטרי"א, יורשטרייש, שטרייז** – בגרמנית מודרנית המילה למכשפה היא שטריינה. בספר הרוקח, שנעתק מספר הכבוד עצמו, כתוב שטריי"ש הדומה לכת"י מיל': שטריי"ס או מ': שטריי"ז. ברבנו ירוחם אשה כזאת נקראת "ברושה או סטריגה". כפי הנראה ברושה הוא תרגום לספרדית (ארץ כתיבתו) שגם בספרדית מודרנית קוראים למכשפה ברוכ"ה.
- 86 **בעלת אוב** – ביטוי זה מופיע רק בכת"י ר' ומיל'. אין קשר בין מכשפה שאוכלת או הורגת ילדים לבין "בעלת אוב" המקראית, שהיא מעוררת ומשמיעה את קולו של הנפטר (שמ"א כז,ז; סנהדרין סה,א; רמב"ם ה"י ע"ז ו,א). ייתכן שהביטוי שאול משמ"א בגלל שמדובר על אישה כמו שם.

מקור	סימן	הנוסח
		בחייה שקורין יושטרייש אם רואים פיה פתוח בברור שתעשה כן אחר מיתה שנה אחת ויש למלאות פיה עפר טוב ולא תזוז ⁸⁸ עוד.
א' ס'	ה	כשקוברין אשה אחת שמכירים ⁸⁹ בה שהיא ⁹⁰ היתה אוכלת ילדים בחייה שקורי' אשטרייא אם רואי' את פיה פתוח' בידוע שתעשי' כן שבת ⁹¹ א' אחר מותה ויש מלאו את פיה בטוב בעפר ולא תזיק עוד.
ו.		
ו' ו'	ו	כשמטהרין את המת אין מהפכין את הדף שטהרו עליו כי סכנה יש בדבר שמא ⁹² ימות אחד בתוך שלשה ⁹³ ימים.
מ' יח יט	יח יט	כשמטהרין את המת, אין מהפכין את הדף שטהרו עליו כי יש סכנה גדולה ⁹⁴ שמא ימות אחד תוך שלשה ימים. באותן ישובים, שאין שם בית הקברות, ⁹⁵ יזהרו שלא יהפכו הדף (אשר טהרו) ג' ימים, שאם ח"ו יהפכו אותו הדף תוך ג' ימים, ⁹⁶ גדול ⁹⁷ שבעיר ימות ⁹⁷ באותה שנה.

- 87 **והורגת ילדים** – כן הוא (גם) במיל' (כצפוי!). השינוי של הפועל "אוכלת ילדים" ל"הורגת ילדים" הוא כנראה נסיון של העורך של כת"י מיל' ור' להכחות קצת מהמוזרות של המקרה, אך בשאר המהדורות, כולל הרוקח ורבנו ירוחם, כתוב: "אוכלת".
- 88 **ולא תזוז עוד** – בכל המהדורות האחרות, כולל הרוקח, ר' ירוחם וכת"י מיל': ולא תזיק עוד.
- 89 **שמכירים בה** – קשה להאמין שר"ל שממש "מכירים" בוודאות שהיא הורגת / אוכלת ילדים. בפרט שבספר חסידים (ס' תיא ותרפ) מדובר על הנשים הללו ש"חשודות על שאוכלות ילדים". נראה שיש לקיים את הניסוח בכל המהדורות, חוץ מדפוס ס', שבו לא מופיע ביטוי זה.
- 90 **אחת שמכירים בה שהיא היתה** – דוגמא קלאסית לניסוח עם מילים מיותרות ("אחת", "מכירים", "בה", "שהיא", "היתה"), מסורבל, וחסר עריכה ("פיה פתוחה" במקום "פתוח") של דפוס ס' לעומת הסגנון הקצר והערוך של דפוס ו'.
- 91 **בידוע שתעשה כן שבת א'** – בכל שאר המהדורות, כולל הרוקח ורבנו ירוחם: "שנה אחת".
- 92 **שמא ימות** – איום העונש בלשון "שמא" או פן (דפוס ס') ולא בלשון ודאי הוא בכל המהדורות, חוץ מאשר בסעי' יט בכת"י מ'. הדבר משמעותי במיוחד בהשוואה לשאר הסעיפים בקבוצת "א-ט" שבהם מנוסחים האיומים בוודאות "ימות" (סעי' ב' ו-ט') או "בוודאי / בברור ימות" (ג'), "כל בניו ימותו" (ד'), "סכנה גדולה יש בדבר (ח') וכן בכל העונשים המוזכרים בשאר אזהרות הצוואה.
- 93 **בתוך ג' ימים** – כך בכל המהדורות, כולל ספר הרוקח, חוץ מאשר ברבנו ירוחם, ששם: "תוך ט' ימים", שהוא כנראה משובש על פי סעי' ג', ששם המיתה תתבצע תוך ט' ימים.
- 94 **סכנה גדולה** – האיום של "סכנה גדולה" מופיע בסעי' זה רק בכ"י מ' ומיל'. לאורך כל הצוואה ביטוי זה הוא בעיקר בכת"י מינכן – פה ובסעי' ח ולי"ד (באזהרות הנוספות) ושם, בסעיפים ד, ס, ולי"ח (בנוספות – "סכנה" לא "גדולה"). חוץ מבכת"י מ' הוא מופיע בכל המהדורות בסעי' מט בלבד, ובכת"י ר' פעם אחת (באזהרות הנוספות סעי' ס).
- 95 **ישובים שאין שם בית הקברות** – לכאורה כת"י מ' חוזר על משי"כ בסעי' יח המובא כאן לפניו. ברם, מאחר שזו הכפילות היחידה בכת"י מ', ועוד ששני הסעיפים צמודים, מובן שאין פה העתקה מכת"י שונה אלא אזהרה דומה אך שונה (לעומת כת"י ר' שחזר על שבע אזהרות שונות, דבר המעיד על העתקה מכמה מהדורות שונות). יש להבחין בין הסעיף הראשון, שבו מדובר על יישוב שיש שם בית קברות, שאז הפיכת הדף שטיהרו עליו את המת אינו "עין הרע" כל-כך, שהרי יתכן שהקרבן נחוץ עבור מת אחר. הר"ר מרגליות (סק"י) מגדיר ע"פ לחם-הפנים (בקונט"א ס"י שעו) שאין להפוך את הדף ביישוב עם בית קברות, רק עד שקוברים את המת. בכת"י אוקספורד העתיק מובא (כנראה ממסורה): "לא יהפוך אדם הדף שטיהרו על המת בו ביום" כלומר כל אותו יום. לעומת זאת, ביישוב קטן שאין שם בית קברות (האזהרה השנייה, סעי' יט בכת"י מ') אין להפוך את הדף אפילו עד שלשה ימים. השיעור השונה מוכיח שמדובר על אזהרה שונה, ואין בכך כפילות.
- כל זה מסביר את סברתו של מעתיק כת"י מ'. ברם, מהעובדה שהאזהרה השנייה אינה מופיעה באף מהדורה אחרת, וגם לא ברוקח שהעתיק מס' הכבוד, מוכח שהסעיף על הפיכת דף בעיר שאין שם בית קברות אינו מקורי, אלא תוספת מאוחרת. ניתן לשער שעורך כת"י מ' עשה הפוך ממה שכתבנו למעלה. הוא ראה שתי גרסאות שונות, ובאחת מהן שיעור מחמיר יותר (ג' ימים) ו"כתובת" מפורשת למי שיענש ("גדול שבעיר") וגם עונש ודאי ("ימות באותה שנה"), ואילו באחרת אין שיעור (או אולי שיעור של "בו ביום"), אין כתובת לעונש, והעונש אינו ודאי אלא בלשון "שמא". על כן חישבם כשתי אזהרות שונות.
- 96 **גדול שבעיר ימות** – העונש ל"גדול שבעיר" הוא מיוחד בכת"י זה ובאזהרה הזאת. בשאר הצוואה העונש בדרך כלל בא על העובר או על בניו, חוץ מאשר בסעי' ב, ג, ה ופה, שיש ענישה לאנשים שאינם קשורים כלל למעשה. יתכן שבארבעת הנושאים הללו (לא

מקור	סימן	הנוסח
ר'	ו	כשמטהרין את המת אין מהפכין את הדף שטהרוהו עליו כי הוא סכנה שמא ימות אחר תוך ג' ימים.
א'	יז	לא יהפוך אדם הדף שטיהרו עליו המת בו ביום.
ס'	ו	כשמטהרים המת יש לזוהר שלא יהפכו הדף שטהרוהו עליו כי יש לזוהר בה פן ימות אדם אחר תוך ג' ימים.
ז. ⁹⁸		
ו'	ז	צריך ליראות שלא יקפוץ ⁹⁹ המת אצבעות ידיו.
מ'	כד	צריך לראות כשמניח את המת בקבר ¹⁰⁰ שלא יקפוץ המת אצבעות ידיו.
ר'	ז	צריך לראות שלא לקפוץ המת אצבעות ידיו.
א'		
ס'	ז	צוה הרב אליעזר בר יבק ¹⁰¹ שיבדקו שלא יקפוץ המת ידו לאחר מיתה כי סכנה ¹⁰² היא.

להשאיר קבר פתוח, לא לשים ארון על ארון, לא להפוך את הדף לטהרת המת וסתימת פה המתה שאכלה ילדים) ההוראות הן כלל: לחברה קדישא, לרב העיר ולאנשי העיר שולחיהם.

97 **ימות באותה שנה** – בוודאות ולא "שמא" או "פן", כמו באזהרה הקודמת בכת"י ר' (ראה לעיל הערה 92 ד"ה שמא. אזהרה זו נשמטה מכת"י א', העתיק ביותר שמתוארך בידינו, והדבר אומר דרשני. אי אפשר לתרץ כאן שהוא ארוך מדי או שעוסק בנושאים "מאגיים", כמו שהצענו לגבי סעיפים ג', ו-ה; אלא יש לומר שנשמטה בגלל אחת משתי אפשרויות:

א. אזהרה זו מובאת כאן בס' הרוקח בין הדברים שהעתיק מספר הכבוד לריה"ח, כלשונו: "כך שמעתי ממורי הר' אלעזר בן רבי יב"ק" (יהודה בן קלונימוס). כלומר, תלמידו של ר' אלעזר בריב"ק (הוא ר' אלעזר בעל הרוקח) מכניס פה אזהרה בשם רבו (אינטרפולציה), דבר המצוי למדי בספרי ראשוני אשכנז. ר' ברוך שניאורסון, המהדיר של ס' הרוקח לא שם לב לכך כשרושם בהקדמתו ע"פ סעיף זה בלבד, שאחד משמונת הרבנים של ר' אלעזר בריב"ק היה ר' אלעזר בריב"ק! גם בצוואת ריה"ח דפוס סביבנות, מובאת צוואה זו בשם בעל הרוקח: "צוה הרב אליעזר בר יבק שיבדקו שלא יקפוץ...". (השינוי מאלעזר ל"אליעזר" או יב"ק ל"יב"ק" – בלי גרשיים – אינו משמעותי). רבנו ירוחם כתב: "כך שמעתי מהר' אליעזר ב' יקר", אך לא מצאתי ראשון באשכנז בשם זה, וזוהי כנראה טעות בהעתקה; או שמא שינה הסופר מ"יבק" בלי גרשיים (שאינו שם מצולל ל"יקר"). יתכן שסעי' זה אינו מופיע בכת"י א' בגלל שהעורך חשב שאין הוא מקורי בצוואת ריה"ח אלא ציווי של תלמידו, ר"א בעל הרוקח. ועי' בהערה 101.

ב. מעתיק כת"י א' ידע שיש מקורות ומנהגים סותרים בקשר למצב אצבעות המת – בס' הרוקח, ובמהדורות ו', מ', ר' וס' כתוב שצריכים להקפיד שהמת לא יקפוץ את אצבעותיו (ובר' ירוחם: "לא יקמוץ"), אך בכת"י מילנו (המתפרסם פה לראשונה) הגירסה היא להיפך: "**לא יפשוט** המת עצבעו" (כך במקור!). כבר ראינו לעיל בסעי' ב', שכת"י מיל' הוא לפעמים הנאמן ביותר לנוסח שהועתק מס' הכבוד עצמו ע"י בעל הרוקח. בשו"ת חתם-סופר (יו"ד סי' שכז) מקיים מנהג זה שבגרסת מיל', ע"פ מה שנהגו להניח שרביט (באידיש "געפליך") בידי הנפטר, וכתב שאין לצחוק על זה או על שום מנהג. בנו, הכתב-סופר (יו"ד סי' קעה) אף מביא מקור קדום למנהג מהירושלמי (כלאיים פ"ט ה"ד) שר' ירמיה ציוה לפני מותו שיביאו לו נעליים לרגליו ומקל לידיו. למרות החידוש שמצאנו בכת"י מיל', שמהווה הוכחה למנהג החת"ס ואחרים, יש להעדיף את הגרסה "שלא יקפוץ / יקמוץ" מכמה סיבות:

1. זאת גרסת כל המהדורות, כולל הרוקח ור' ירוחם העתיקות, חוץ מאשר כת"י מיל'.
 2. מצאנו מקור קדום למנהג זה בספרי (האזינו שלי"ט) - "אמר לו משה לאהרן: **פשט ידך**, ופשט פשט רגליך ופשט".
 3. בספר חסידים (סי' תנא) כתוב: "כשיש דבר בעיר מחפשים על אותם המתים, כי שמא יש מהם... (ש)ידיו **אין פשוטות**...". כלומר אפילו פותחים את הקבר כדי ליישר אצבעותיו.
 4. הטעות הגסה שבהמשך המשפט, "עצבעו" במקום "אצבעותיו", מעידה על אי הדיוק בהעתקת המשפט (אם לא על כל כתב יד מילנו!).
- למעשה, בעל חכמת-אדם יוצא בתקיפות נגד "מה שנוהגין" לקמוץ את האצבעות מסביב ל"געפליך" מהסיבות הנ"ל (כלל קנח,א ובקונט' מצבת-משה סי' ט). ברם, המשיח לפיתומו, מעיד החכ"א ששני ששני המנהגים אכן קיימים בהתאם לשתי הגרסאות בצוואה.

99 **שלא יקפוץ המת אצבעות ידיו** – עי' בהערה הקודמת, שבכל המהד' כך (ר' ירוחם: "לא יקמוץ"), אך בכת"י מיל' להיפך: "לא יפשוט".

100 **כשמניח את המת בקבר** – צריכים לברר מדוע דווקא עורך כת"י מ' הרגיש צורך להוסיף ביטוי זה, שלא רק מיישרים את אצבעותיו בשעת הטהרה אלא אף כשמניחים את המת בקבר בודקים שהן פתוחות. לפי ספר חסידים (סי' תנא), בשעת מגיפה אף פותחים את הקבר כדי לפשוט את אצבעות המת. כאמור בהקדמה, עורך כת"י מ' מינכן שינה מסדר הצוואה מכל אלו שלפניו, ואף שינה את סדר התשעה הראשונים ("סעיפי הברזל") כדי לערכם בסדר **כרונולוגי**, והקפיד על הסדר הפנימי אפילו בתוך קבוצת האזהרות על מיתה (טו-לה). הוא מיקם אזהרה זו דווקא לאחר הטהרה, הוצאת המת והולכת המת, ומכאן שיש לוודא שוב, אפילו "כשמניח את המת בקבר", שאצבעותיו פשוטות.

מקור	סימן	הנוסח
ח.		
ו'	ח	כשנושאים המת מן הבית יש לזוהר שלא יצא אדם ראשון.
מ'	כב	כשמוציאים המת מן הבית יש להזהר שלא יצא אדם תחילה ¹⁰³ לפני המטה, כי סכנה גדולה ¹⁰⁴ יש בדבר.
ר'	ח	כשמוציאים את המת מן הבית יש לזוהר שלא יצא אדם ראשון.
א'	יג	לא יצא ¹⁰⁵ אדם מן הבית שעתיד להוציא ממנו מת עד שיוציאו המת קודם.
ס'	ח	נמצא כתוב ¹⁰⁶ כשמוציאין המת מן הבית יש לזוהר שלא יצא אדם ראשון מן הבית ¹⁰⁷ קודם המת.
ט. ¹⁰⁸		
ו'	ט	הרוחות של מתים משוטטות בעולם לשמוע מה גזירה יצאה ¹⁰⁹ לעולם. ולפעמים אומרים לחיים לבא עמהם אם מתרצים אז הוא או א' מזרעו ימות. אלא יש לאמר להם בעבור הקב"ה איני רוצה לבא עמכם ולא עם מתים אחרים. ולמחר ילך על קברו ¹¹⁰ וישביעו כמו כן

- 101 **אליעזר בר יבק** – הוא ר' אלעזר בן ר' יהודה בן קלונימוס מוורמזיה בעל ספר הרוקח (לעיל בהערה 98). לפנינו דוגמה **לסעיפים חיצוניים שנכנסו** לתוך טקסט צוואת ריה"ח. גרסת מהד' ס' מעידה שסעיף זה לא היה בצוואה המקורית (וכן מוכח מהעובדה שאינו מופיע בכת"י א', העתיק ביותר). ברם, הוא מובא ע"י תלמידו של הרוקח בתוך ס' הרוקח בין דברי ריה"ח: "כך שמעתי ממורי הי"ר אלעזר בן רבי יב"ק", ובדומה לזה בר' ירוחם (בשם ר' אליעזר בן יקר). כלומר: ר"א ב"ר יב"ק העתיק את כל ז' הסעיפים, ותלמידו שמע אותם ממנו. וכן כתב פריימן (בהקדמתו לספר חסידים, מהד' ויסטנצקי), שהרוקח העתיק את כל ז' הסעיפים הראשונים מספר הכבוד, ולא רק את סעי' ז'. אך מדפוס סביונטה נראה שסעי' ז' בלבד הוא מר"א בעל הרוקח ולא מריה"ח. במהדורות ר', מ' ו' ומיל' הסעיף מופיע כחלק אינטגרלי מהטקסט, אפי' ב"קבוצת הברזל" של תשעת הסעיפים הראשונים.
- 102 **סכנה היא** – תוספת עונש זה, אינו מופיע בסעיף זה באף מהדורה אחרת, כולל הרוקח, וגם אינו מופיע באף צוואה אחרת חוץ מאשר בכת"י מ' בסעיף לח (ב"נוספות" ע"ד לפי מספורנו). זאת לעומת העונש "סכנה גדולה", המופיע 5 פעמים. בששת הסעיפים הקודמים - בכל אזהרה, עונשה כתובה בצדה, אך בסעי' ז' רק בס' נזכר העונש. הרי לנו רמז נוסף שסעיף ז' הוא ממקור אחר.
- 103 **שלא יצא אדם תחילה** – כך גם בכת"י מיל'; לעומת כל שאר המהדורות, כולל הרוקח ור' ירוחם, שכתבו: "אדם ראשון".
- 104 **סכנה גדולה** – עני' משי"כ לעיל הערה 94.
- 105 **לא יצא** – עני' (לעיל בהקדמה) על עריכת לשונו של כת"י א' בלשון "לא..." בדומה למצוות לא תעשה שבסמ"ק (הקדמות לצוואה בכת"י זו) ובדומה למספר ל"א האזהרות שמביא. כאן, בעקבות סגנון זה, **השתנתה המשמעות** המעשית. במהדורות האחרות האזהרה מוגבלת לעת הוצאת המת בלבד, משא"כ לפי ניסוח זה, שמשמע ממנו שמאז שנפטר המת, אין לצאת מהבית עד שמוציאים אותו.
- 106 **נמצא כתוב** – לאחר סעי' ז' המובא מר"א בריב"ק, כתוב לפני אזהרה זו בספר הרוקח: "וגם נמצא..." ודפוס ס': "נמצא כתוב...". הכוונה היא למובא בסוף האזהרה הבאה (סעי' ט, שהיא האחרונה בס' הרוקח ובר' ירוחם): "**ממחברת ר' יהודה חסיד**". כלומר: שתי האזהרות ח-ט הן שוב מריה"ח, גם אם לדעת עורך מהד' ס' סעי' ז' אינו מריה"ח. ברם, במהדורות ו', מ', ר', מיל', וא', שלא הזכירו סעי' ז' הוא ממקור אחר מריה"ח, אך שם הן לא מהצוואה האורגנית המקורית מספר הכבוד של ריה"ח. אין צורך לחזור ולומר שסעיפים ח-ט הם שוב של ריה"ח.
- 107 **מן הבית... מן הבית** – עני' לעיל הערה 90.
- 108 אזהרה זו אינה מופיעה בכת"י א'. עני' לעיל הערה 83, להסבר השמטות אלו. ר' ירוחם, שאינו מחלק את האזהרות לסעיפים שונים, חיבר אזהרה זו לקודמתה: "וכשמוציאין המת מן הבית לא יצא אדם ראשון שהרוחות משוטטות בעולם לשמוע מה גוזרין בעולם למעי (=למעלה)...". לפי זה, טעם ההקפדה היתירה לא לצאת מהבית לפני המת הוא בגלל שהרוחות עדיין משוטטות בעולם, ועלינו לכבדן. ברם, בספר הרוקח, שגם הוא אינו מחלק את האזהרות לסעיפים, אין "יש" לחבר את האזהרות. לפי הרוחות המשוטטות בעולם הן הקדמה לאזהרה ט' בלבד, ולא טעם לאזהרה ח'.
- 109 **יצאה** – בספר הרוקח המלה "יצאה" אינה מופיעה ("הרוחות של מתים משוטטות בעולם לשמוע מה גזירה לעולם"). כמו"כ בר' ירוחם ["...לשמוע מה גוזרין בעולם למעי (=למעלה)"]. מדוע הרוחות משוטטות בעה"ז? איך הדבר מועיל להן לשמוע מה נגזר מלמעלה?! מחמת שאלה זו הוסיפו בכל המהדורות: "יצאה לעולם", היינו שהגזירות שלמעלה "יוצאות" לפועל בעולם הזה. ועני' להלן הערה 113.
- 110 **ילך על קברו וישביעו** – בכל המהדורות בלשון רבים: "על קברם", כמו בשאר הסעיף, ותמוה שדווקא בדפוס ו', הנערך ביותר בכל המהדורות, שונה ללשון יחיד. נראה שהיתה טעות דפוס בו, ואח"כ הועתק שוב ושוב.

מקור	סימן	הנוסח
		בעבור הקב"ה החפץ בחיים שלא תבא עוד אחרי ולא אחר זרעי ולא אחר שום בר ישראל או בת ישראל ¹¹¹ לא אתם ולא שלוחכם כי חפצי בעוה"ז ולא באותו העולם. כן יאמרו ג' פעמים בלא מנעלים. וי"א ג' ימים. ויצום אותו היום. ¹¹²
מ'	כח	הרוחות של מתים משוטטות בעולם להשמיע ¹¹³ מה גזירה יצאה לעולם, ופעמים אומרים לחיים שילכו עמהם ואם מתרצה או הוא או זרעו ימות אלא יש לומר להם בעבור שם הקב"ה איני רוצה לילך עמכם ולא עם מתים אחרים ולמחר ילך על קברם ויחלוץ מנעליו וישתטח על קברם ויאמר מן הקב"ה וממנו ¹¹⁴ שאינו רוצה לילך עמכם ולא עם מתים אחרים ולא תבואו אחרי ולא אחרי אוהבי ולא אתם ולא שלוחכם כי חפצי בעוה"ז ולא באותו עולם ג"פ יאמר באותו יום ¹¹⁵ ויצום באותו יום.
ר'	ט	הרוחות של מתים משוטטים בעולם לשמוע מה גזרה יוצאה בעולם ופעמים אומרים לחיים לבא עמהם ואם יתרצה הוא או זרעו ימותו. אלא יש לומר בעבור שם הקב"ה אינו רוצה לבא עמכם ¹¹⁶ ולא עם מתים אחרים. ולמחר ילך על קברו ויחלוץ מנעליו וישתטח על קברם ויאמר בעבור שם הקב"ה שחפץ בחיי שלא יבא אחריו עוד ויאמר מן הקב"ה וממני שאיני רוצה לבא עמך ולא עם מתים אחרים ואל תבא אחרי ולא אחר אוהבי לא אתם ולא שלוחכם כי חפצי בזה העולם להיות ולא באותו עולם. ג' פעמי יאמר כן בלא מנעלים ויצום אותו היום.
א'		
ס'	ט	הרוחות של מתים הם משוטטות בעולם לשמוע מה גזרה יוצאה לעולם ויש פעמי ¹¹⁷ שאומרים לחיים לבא עמהם ואם מתרצה הוא ובניו ימותו אלא י"ל בעבור שם הקב"ה איני רוצה לבא עמכם ולא עם אחרים

111 **ולא אחר זרעי ולא אחר שום בר ישראל או בת ישראל** - שונה מכל שש המהדורות האחרות, שבהן: "ולא אחרי אוהבי" (או בכת"י מילי "מאהבי").

112 **ויצום אותו היום** - בעקבות ה"יש אומרים" שיאמר כ"ז בג' ימים, צריך לפרט שיצום רק ביום הראשון. אך לפי המהדורות האחרות, שיאמר ג"פ ביום אחד, "ויצום באותו יום" אינו לאפוקי מהיומיים האחרים.

113 **להשמיע** - כתוצאה מהקושיה בהערה 109 (מה מהני שהרוחות מסתובבות בעולם הזה לשמוע מה נגזרה מלמעלה) שינה עורך כת"י מ' את המלה "לשמוע" ל"להשמיע". כלומר, שמתרתם לטוטט פה כדי להשמיע את הגזירות מלמעלה.

114 **מן הקב"ה וממנו** - שבועה זו שנשבע על עצמו מופיעה רק ברי ירוחם, ובכת"י מ' ור'.

115 **ג' פעמים יאמר באותו יום** - בכת"י מ' מפורט מה שסתום בשאר המהדורות. מהסיפא - "ויצום באותו יום" - משתמע שגם האמירה ג' פעמים היא באותו יום. אך בדפוס ו' יש אומרים לאמר ג' פעמים בג' ימים שונים. לכן פירט בכת"י מ' שהכוונה לג"פ באותו יום.

116 **אינו רוצה לבוא עמכם** - אם כתוב "עמכם" צריך להיות "איני רוצה", כמו בכל שאר המהדורות, ולא "אינו רוצה", שאז היה לו לומר "עמהם".

117 **ויש פעמים** - ע"י מה שכתבנו לעיל (בהקדמה) על הסגנון המסורבל של דפו"ר סביונטה.

מקור	סימן	הנוסח
		ולמחר ילך על קברם ויחלוץ מנעליו וישתטח על קברם ¹¹⁸ ויאמר בעבור הקב"ה שחפץ בחיי אדם שלא יבוא אחרי עוד ויאמר משביע אני אתכם מן הקדוש ברוך הוא וגם אני נשבע שאיני רוצה לבא עמכם ולא עם שום מת ולא תבוא אחרי ולא אחר שום א' מאוהבי לא אתם ולא שלוחכם כי חפצי בעולם הזה לחיות ¹¹⁹ ולא באותו עולם ויאמר כן שלשה פעמי ויעמוד יחף בלי מנעלים ¹²⁰ ויצום כל היום.
י. ¹²¹		
ו'	י	לאחר שטהרו את המת לא יניחו המת באותו המקום שטהרוהו אלא ישכיבוהו כנגד פתח הבית לפני מן הבית.
מ'	כ	אחר שטהרו המת לא יניחוהו באותו מקום שטהרוהו אלא ישכיבוהו כנגד הפתח הבית ¹²² לפני מן הבית.
ר' א' ס'		
יא. ¹²³		
ו'	יא	ואם יש קברות בעיר לא יעברו המת לעיר אחרת לקבור כי המתים ששוכבים שם כועסים כי הוא בזיון להם.
מ'	כג	אם יש קברות בעיר לא יוליכו המתים לעיר אחרת, כי המתים ששוכבים שם כועסים כי הוא בזיון להם.
ר' א' ס'		
יב.		
ו'	יב	לא ילך אדם על קבר אחד ב' פעמים ביום אחד אלא יבקש כל רצונו ולא ישוב עוד עד למחר.
מ'	כט	לא ילך אדם על קבר ב"פ ביום אחד אך יבקש כל רצונו, ולא ישוב אליו עוד באותו יום.
ר'	יב	אל ילך אדם פעמים בפעם אחת ¹²⁴ על קבר אלא יבקש כל רצונו בפעם ההיא ולא ישוב אליו עוד באותו פעם.
א'	ל	לא יחזור אדם על הקבר ולבקש אדם על מת ¹²⁵ שום בקשה רק פעם אחת ביום.

118 ילך על קברם... וישתטח על קברם - הכפילות המיותרת מופיעה בכל המהדורות חוץ מבדפוס ו' הערוך ביותר.

119 חפצי בעולם הזה לחיות - וכן ברוקח. בר' ירוחם ובכת"י ר' תוקן: "חפצי בזה העולם להיות".

120 יחף בלי מנעלים - מיותר. דוגמה נוספת לסגנון נוסח ס'.

121 מכאן ועד סוף הצוואה אין לנו העתקה מספר הרוקח או נוסח עתיק מרבנו ירוחם.

122 כנגד הפתח הבית - ברור שזו טעות בהעתקה, וצ"ל "כנגד פתח הבית" כבדפוס ו'.

123 עיי' מה שהבאנו לעיל בהקדמה ליד הערה 31 שבשו"ת קול-מבשר הסתפק הרב משולם ראטה בייחוס הצוואה לריה"ח. ואולי נכון הדבר רק לגבי אזהרה זו. ואולי סעיף זה אכן מקורו באור-זרוע, ובתחלה היה כתוב הטעם בקיצור "משום בזיון המתים"; אולם אחד העורכים פירש שהכוונה למתים הקבורים כבר, ולא כפי שהתכוון האור זרוע, המתים שעומדים להיקבר.

124 פעמים בפעם אחת - נראה שהנוסח המסורבל ביותר (ולכן אולי הקדום ביותר) הוא מכת"י ר'. וכן בהמשך הסעיף: "יבקש כל רצונו בפעם ההיא ולא ישוב אליו עוד באותו פעם."

125 ולבקש אדם על מת שום בקשה - לפי המהרי"ל (הלי תענית סעי' יח; מובא גם בבאר-היטב או"ח תקפא, יז ובמשנה-ברורה ס"ק כז) יש להקפיד לא לבקש מהמתים ולא להתפלל אליהם ולא להיות בכלל הדורשים אל המתים, אלא יתפלל להקב"ה שיתקבלו בקשותיו בזכות הצדיקים הקבורים שם. נראה שבניסוח של כת"י א' גם כן חששו לכך, ולכן נאמר בו: "לבקש על מת", ולא "אל מת" או "ממת" וכד'.

מקור	סימן	הנוסח
ס'	יד	אל ילך אדם פעמים רבות ¹²⁶ בבית הקברות אלא יבקש כל רצונו בפעם א' ולא ישוב.
יג. ¹²⁷		
ו'	יג	אין לקבל שום דבר מן המת בחלום ואין לנדור לו שום דבר.
מ'	לא	אין לקבל שום דבר מן המת בחלום ואין לנדור לו שום דבר.
ר' ס'		
א'	יח	לא יקבל אדם מן המת בחלום ולא ידור לו שום דבר בחלום.
יד.		
ו'	יד	אדם שהיה חולה וה"ה אשה ¹²⁸ אם אומרים לאדם לקבל זה הילד ¹²⁹ שיש פה או קבל דבר אחר והוא רואה שאין שם שום דבר אין לומר לו תן לי ברצון כי הוא עצמו ימות אלא יאמר איני אוכל. ¹³⁰
מ'	טו	איש או אשה שהם חולין אם יאמרו לאדם כשהם ישנים ¹³¹ קבל זה הילד מידי או זה הדבר שיש בכאן והאדם רואה שאין שם כלום אין לומר אקח כי סכנה לו לאדם אלא יאמר איני רוצה.
ר'	יא	איש או אשה שהם חולים אם יאמרו לאדם קבל זה הילד או זה הדבר שיש בכאן והוא רואה שאין שם כלום אין לו לומר תן לי ברצון כי הוא בעצמו ימות אלא יאמר אינו רוצה.
א'		
ס'	יב	אדם ששוכב על חליו שיאמרו לאחד קח זה מידי כגון תפוח או כלי או כל מה שהחולה אוהו יקח ממנו ¹³² ואם אין בידו כלום יש לענות לחולה תשתוק אל תוסף דבר ויזהר שלא יאמר אקח כי סכנה היא לאדם.
טו.		
ו'	טו	כל הבוכה על מת יותר מדאי על מת אחר הוא בוכה גי'

126 אל ילך אדם פעמים רבות בבית הקברות – ולא "ביום אחד" כבשאר המהדורות. מדפוס ס' משתמע כשיטת הרמב"ם וכמנהג יהודי תימן, שלאחר הקבורה אין פוקדים כלל את הקבר. וכן מובא בכתבי האר"י זצ"ל (מובאים בגשר-החיים כט, יג) שבכלל כדאי להימנע מלבקר קברים.

127 שלוש אזהרות הינן זהות לחלוטין (כולל האיות) בשתיים משש המהדורות. אחת מהן היא אזהרה זו, הזוהה בין דפוס ו' וכת"י מ'.

128 וה"ה אשה – בין אם נגרוס כך או ככת"י ר' ומ', "איש או אשה", קשה מדוע דווקא בסעיף זה פורטו שניהם, מה עוד שבדפוס ס' כתוב סתם "אדם", כבשאר הצוואה. במקור-חסד תירץ רר"מ, שהכוונה היא לחולה סהרורי או אשה בהריון שדמיונם חזק למדי.

129 לקבל זה הילד – מצד הסכנה ניתן להבין מדוע הביאו במהד' ו', ר' ומ' את דוגמת הילד, וזה בדומה לסעי' ט' לעיל, שהרוחות המשוטטות מבקשות לקחת איתם או את ילדיו. ברם, בדפוס ס', שהוא לרוב הקדום ביותר, הדוגמאות הן תפוח או כלי.

130 איני אוכל – שונה מהמהד' האחרות ("איני רוצה") לא רק משום שמותר לשנות בדיבורו כדי לפייס דעת החולה, אלא פה אין זה אפילו לשנות בדיבורו, שהרי לשיטת הצוואה אכן אינו יכול.

131 כשהם ישנים – בשאר המהדורות מדובר בהזיות של חולה, ולא בדיבור בתוך שינה.

132 כל מה שהחולה אוהו יקח ממנו – הצד החיובי, שאם אכן יש לחולה דבר בידו והוא מבקש שתקח אז חייבים לקחת, אינו מופיע במהד' האחרות. אפשר שהשמיטו חובה זו בגלל שבכל מקרה מצוה לקיים בקשתו של כל חולה מסוכן כדי ליישב דעתו. השאלה היא הפוכה: הכיצד ניתן לסרב לחולה מסוכן אם באפשרותו ליישב דעתו? יתכן שבשל שאלה זו השמיט עורך א' סעיף זה. ואפשר שכוונת ריה"ח היא, ששיתוף פעולה עם החולה עלול בסופו של דבר להביא לידי הרגתו. ועי' לעיל הערה 83, שאולי ההשמטה בגלל שהאזהרה נראית "משונה".

מקור	סימן	הנוסח
		ימים לבכי. ז' ימים להספד. לי ימים לגיהוץ ולתספורת ומכאן ואילך אומר הקב"ה אם אתה רחמני יותר ממני ¹³³ .
מ'	לב	כל הבוכה על מת יותר מדאי על מת אחר יבכה. ג' ימים לבכי ז' ימים להספד לי יום לגיהוץ ולתספורת מכאן ואילך אומר הקב"ה אין אתה רחמני יותר ממני.
ר'		
א'	לא	לא יבכה ¹³⁴ אדם על מת יותר מדיי כי אם עובר ובוכה בוכה ¹³⁵ על מת אחר כי ג' ימים לבכי ז' למספד ולי לגיהוץ ולתספורת מכאן ואילך אמר הקב"ה אתם רחמנים יותר ממני ¹³⁶ לכן יזהיר אדם מלבכות על המת יותר מדיי!
ס'		
טז.		
ו'	טז	לא יבנה אדם בית של אבנים אלא יקנה ¹³⁷ ואם בנה לא ידור בו ימים. כי הוא או בניו ימותו. אלא ימכרנו ושל עץ ספק. ¹³⁸
מ'	לו	לא יבנה אדם בית אבנים, אלא יקנה ואם בנה לא ידור בו כי הוא או בניו ימותו אלא ימכרנו.
ר'	כב	כל מי שבונה בית חדש של אבן ודאי ושל עץ ספק לא יאריך ימים בו. ואם יאריך בו שלא ימכרנו שלא ימות בו או זרעו מיד ימכרנו. ¹³⁹
	כח	לא יבנה אדם בית אבנים אלא יקנה ואם עשה לא ידור בו ימים רבים או ימכרנו או בנו ימכרנו.
א'		
ס'	כב	לא יבנה אדם בית אבנים ולא יקנה ¹⁴⁰ ואם עשה או קנה ¹⁴¹ לא ידור בו אם לא ידורו בו אנשים שנה

133 **אם אתה רחמני יותר ממני** – כן הגרסה בדפוס ו'. לפי גרסה זו, צריכים להבינו כאלו היה בסוף המשפט המילה "וכו", - כלומר, משום כבודו של מקום, לא השלימו את המשפט אלא, "אם אתה רחמני יותר ממני..." אתנהג איתך כפי תפישתך! הר"מ שינה פה מדפוס ו' ע"פ פפד"מ, ובמקום "אם אתה רחמני יותר ממני", תיקן: "אין אתה רחמני יותר ממני" כבכתי"י מ'.

134 סעיף זה הוא היחיד בכתי"י א' שארוך יותר משורה אחת, ומשתרע אף על 3 שורות. נראה שהסופר, שהשתמש בצוואה כדי למלא גליון בין מצוות הל"ית לבין מצוות העשה, ראה לקראת הסוף שנשאר לו רווח די והותר, וכבר אינו צריך לקצר.

135 **כי אם עובר ובוכה בוכה** – קדמותו של כתי"י א' והסגנון הלא ערוך מצביעים על היותו ניסוח יותר מקורי בסעיף זה. עיי עוד בהערה הקודמת.

136 **אתם רחמנים יותר ממני** – בתמיה.

137 **לא יבנה ... אלא יקנה** – כן הוא בו', מ', ובר' בסעי' כח. לפי"ז השוכר או הקונה מאחר שבנה, לית לן בה. החתם-סופר (שו"ת יו"ד סי' קלח) ביאר שהטעם הוא שהבונה בית מבצר קבוע בחו"ל נראה כמתיימש מן הגאולה, שאינו מתכנן לחזור לארץ ישראל, ח"ו. וכן מש"כ בסעי' הבא שלא לבנות במקום שלא דרו שם קודם - כל זה הוא ההיפך של יישוב אי"י, שמצוותה היא "שלא נעזבה ביד זולתנו מן האומות או לשממה" (לשון הרמב"ן בהוספות לשהמ"צ מ"ע ד) – כלומר: להתיישב ולבנות דווקא במקום שלא דרו קודם. ועיי עוד שו"ת הריב"ש סי' קא, וחדושי הרמב"ן שבת קלב. לפי זה, אזהרה זו שייכת רק בחו"ל. ברם, הרב חיים שמעון, רבה של ק"ק הארקי, בפירושו "שבעים תמרים" על הצוואה, הקשה על שלא נהגו כצוואה זו. עוד קשה, אם העניין משום ישוב אי"י, מה לי בונה מה לי קונה מאחר? הגי' ה**קונה** שדה מעכו"ם מקיים מצות ישיבת אי"י גיטין ח(ב), כלשון רש"י (שם): "לגרש עכו"ם ולהושיב ישראל". ועיי עוד בהערה 140.

138 **ושל עץ ספק** – בכתי"י מ', ר' (סעי' כח) ודפוס ס' – פותר הספק לגבי בית עץ ע"י השמטתו. לשיטת החת"ס סביר שמותר לבנות בית עץ בחו"ל, כיון שזה אינו מעיד על קביעות. ברם, בסעי' כ"ב בכתי"י ר' מסתפקים בבית עץ. זוהי הוכחה נוספת על העתקה משני כתי"י שונים.

139 **ואם יאריך בו שלא ימכרנו וכו'** – סעיף זה (כב) המועתק בכתי"י ר' מכת"י אחר (שכינינו אותו ר"ב) מאשר שהעתיק ממנו את סעי' כח (שהוא ר"ב ולכן הכפילות) אינו מובן כלל.

מקור	סימן	הנוסח
		ראשונה. ¹⁴²
י.ז. ¹⁴³		
ו'	יז	לא יבנה אדם בית על קרקע שלא עמד בו בנין מעולם. ואם הוא אינו רוצה להניחו פנוי אז לא ישב בו שנה תמימה ¹⁴⁴ .
מ'	לז	לא ידור אדם בבית שנבנה על קרקע שלא עמד שם בנין מעולם אם לא שידורו בו בני אדם שנה ראשונה.
ר'	ל	לא ידור אדם בבית שנבנה על הקרקע שלא עמד עליו בנין מעולם אם לא שידורו בני אדם ¹⁴⁵ שנה ראשונה. ¹⁴⁶
	נט	שלא (לדור) אדם בבית חדש (שנבנה) על הקרקע שלא עמד עליו בית אלא אם דרו בו כבר בני אדם ראשונה.
א'	כז	לא יבנה אדם בית על קרקע חדש...
ס'		
י.ח.		
ו'	יח	לא יעשה אדם מרחץ בתוך ביתו ואם יעשה הבית יחרב אא"כ עושהו לרחוץ רבים בו.
מ'	מב	לא יעשה אדם בית המרחץ בביתו אלא א"כ עשה בו בלן ורוחץ לרבים ¹⁴⁷ ואם עשה יחרב הבית.
ר'	כט	לא יעשה אדם בית המרחץ בביתו אלא אם עשה להיות בו בלן ¹⁴⁸ ורוחץ לרבים.
א'	כט	לא יעשה אדם בית המרחץ בביתו...
ס'		
י.ט. ¹⁴⁹		
ו'	יט	לא יעשה אדם ביתו גבוה מבית הכנסת.
מ'	לט	לא יעשה אדם ביתו גבוה מבית הכנסת...

140 לא יבנה... ולא יקנה – ההיפך ממשי"כ בכת"י מ' ודפוס ו'. עיי' הערה 137. גם כת"י ר' (הראשון, סעי' כב) אינו מבחין בין בניה לקניה. כאמור, בדרי"כ נוסח דפוס ס' יותר מקורי משאר המהדורות.

141 ואם עשה או קנה – מוכיח שאין פה טעות סופרים ובכוונה כתוב "לא יבנה... ולא יקנה" ששווה דין בניה וקניה בני"ד, עיי' לעיל הערה 137 והערה 140.

142 לא ידורו בו אנשים שנה ראשונה – מוצע פה פתרון הדומה למשי"כ בסעיף הבא של הצוואה, להשאיר את בית האבנים ריק שנה אחת לפני שידור בו. עפ"ז, יש להבין שמשי"כ בדפוס ו' וכת"י ר' סעי' כח, "לא ידור בו ימים (רבים)" שזוהי דרך היתר איך לדור בבית אבנים. וכן משמע מכת"י ר', "לא ידור בו ימים רבים או ימכרנו" - כלומר, יש שתי דרכי היתר.

143 לא יבנה – לכאורה אזוהרה זו סותרת את קודמתה. אחרונים נדחקו לתרץ שבאזוהרה זו מדובר על בית עץ שבו היה ספק (דמשק אליעזר). או שמדובר על בית תבן וטיט (מילי דחסידותא לר' אברהם מבוטשאטש). ואולי בלבנים מותר. אך כל הקושי הוא רק לפי גרסת ו', כי בכת"י א' סעי' טו אינו קיים; ולכת"י מ' ור' הגרסה היא "לא ידור" (וכך תירץ פי' הדר חסידים).

144 לא ישב בו שנה תמימה – אינו מציע להשכירו לנכרים לגור שם בשנה הראשונה, כפי שמציעות שאר המהדורות (חוץ מכת"י א' שתמיד מקצר). עורך ו' הוא לשיטתו בסעיף הקודם, שגם שם לא הציע להשכיר את בית האבן לנכרים, כפי שהוצע בכת"י ר' (סעי' כח) ודפוס ס'.

145 שידורו בני אדם – גם פה ובחלק מכתבי היד שבסעיף הקודם רואים שאין ענין בצוואה זו לאומות העולם. עיי' בהערה 56 בהקדמה שלפי כת"י ר', מילי ומי' חלק מהאזהרות שייכת גם לאומות העולם, אך כלל לא ברור לאיזה מהאזהרות מכוון.

146 אם לא שידורו בני אדם שנה ראשונה – בכת"י מילי (סעי' כה): "שנה אחת ראשונה". אך כבר עסקנו לעיל בהקדמה בערכו של כת"י מילנו.

147 אלא א"כ עשה בו בלן ורוחץ לרבים – גרסת כת"י מילי (כג) - "לרחוץ בו כולן ורוחץ לרבים" – מובנת יותר, ואפשר שיש כאן טעות בהעתקה.

148 להיות בו בלן – לפי ניסוח זה, הוא בעצמו אמור לשרת כבלן.

149 זהו אחד מהסעיפים הבודדים הזהים לחלוטין בין ארבע המהדורות השונות. ויל"ע מדוע ציוה ריה"ח דין שהוא מפורש בש"ס (שבת יא,ב)? אי אפשר לתרץ שבא לחדש שהדבר גם מסוכן, שהרי גם זה מפורש שם: "כל עיר שגגותיה גבוהין מבהכ"נ לסוף חרבה". ואולי זוהי אחת מהצוואות לגויים, כפי שהוזכר בראש הצוואה בכת"י ר', מילי ומי'. ועיי' עוד בהערה הבאה.

מקור	סימן	הנוסח
ר'	כא	לא יעשה אדם ביתו גבוה מבית הכנסת.
א'	כז	...ולא יבנה בית גבוה. ¹⁵⁰
ס'	כא	לא יעשה אדם ביתו גבוה מבית הכנסת.
כ.		
ו'	כ	לא יסתום אדם חלון או פתח לגמרי. שלא יזיקו השדים. כי דרכן לצאת בו. אלא ינקוב נקב קטן בו. ¹⁵¹
מ'	מ	לא יסתום אדם חלון ופתח לגמרי אך יניח נקב קטן פן יזיקוהו שדים שדרכן לצאת בו.
ר'	מה	לא יסתום אדם חלון או פתח לגמרי שלא יניח נקב קטן ¹⁵² פן יזיקו השדים שדרכם לצאת בו.
א'	י	לא יסתום אדם פתח או חלון לגמרי בביתו ¹⁵³ כי הוא דרכו. ¹⁵⁴
ס'	ל	לא יסתום חלון או פתח לגמרי פן יזיקו שדים שדרכם לצאת בו.
כא.¹⁵⁵		
ו'	כא	לא יבנה אדם ביתו ולשנות בית מדרשו כי הוא קודש לה'.
מ'	לט	...ולא ישנה בית מדרשו כי קדוש הוא. ¹⁵⁶
ר'	כא	...לא יבנה אדם את ביתו ולשנות את בית מדרשו כי קדוש היה.
א' ס'		
כב.		
ו'	כב	לא ישא אדם בת אחיו או בת אחותו.
מ'	ד	לא ישא אדם בת אחיו ולא בת אחותו...
ר'		
א'	טו	לא ישא אדם בת אחיו ולא בת אחותו.
ס'	יז	לא ישא אדם בת אחיו או בת אחותו ואם נעשה אולי יש

150 **ולא יבנה בית גבוה** – כאן השמיט עורך כת"י א' את העיקר, שלא יהיה ביתו גבוה מבית הכנסת. למרות הקיצור וגם עם תוספת של אזהרה אחרת בראש השורה ("לא יבנה אדם בית על קרקע חדש") עדיין שורה זו היא מהקצרות ביותר בכת"י א', והקיצור כאן לא היה נחוץ כלל. נוסף על זה את הקושיה מההערה הקודמת, שאזהרה זו חוזרת על דין מפורש בתלמוד. שמא אין זו השמטה או קיצור, אלא זוהי הגרסה המקורית של הצוואה – שלא יבנה בית גבוה כלל, אפילו אם הוא נמוך מביהכ"נ! הטעם הוא בדומה לאמור לעיל סעי' טז - בית אבנים או בית גבוה מעידים על גאוון, והרי אחת מאבני היסוד בתורתו של ריה"ח בס' חסידיים היא מידת הענווה.

151 **ינקב נקב קטן בו** – כך בדפוס ו', אך בפפד"מ: "ינקוב בו נקב".

152 **שלא יניח נקב קטן** – שלילה כפולה, "לא ... לא להניח", כלומר: יניח נקב קטן, וכן בכת"י מילי.

153 **בביתו** – אינו מופיע באף מהד' אחרת, ולפעמים כל המוסיקי גורע, שהוה אמינא אולי שלא בביתו אלא בחנותו וכדו' שרי.

154 **כי הוא דרכו** – קיצור זה בכת"י א' אינו מובן ללא המהדורות האחרות. שמא בכוונה גילה רק טפח וכיסה טפחיים כדי לא לעסוק בעניינים נסתרים ברבים, בדומה לדילוגו על סעיפים ה, ט, ויד. פה אי אפשר לתרץ שקיצר מחמת חוסר מקום, כי נשאר לו עוד כ- 20% עד הסרגל השמאלי, די מקום על מנת להכניס את הניסוח שבמהד' האחרות.

155 גירסת ו' ור' שתומה, וניתן לעמוד על המובן רק ע"י השוואת כתה"י. בכת"י מינכן: "לא יעשה אדם ביתו גבוה מבית הכנסת ולא ישנה בית מדרשו...". – אלו הן אפוא שתי אזהרות (יט וכ"א לפי מספורנו בדפוס ו') שצורפו לסעיף אחד. גם בכת"י ר' הוצמדו שתי האזהרות (סעי' כא): "לא יעשה אדם ביתו גבוה מבית הכנסת; לא יבנה אדם את ביתו ולשנות את בית מדרשו...". ניתן לשער אפוא שעורך נוסח ו' חילק את שתי האזהרות לשני סעיפים נפרדים, דבר שהביא לסגנון קשה להבנה.

156 **כי קדוש הוא \ היה \ לה'** – לפי האמור בהערה הקודמת השתלשלות סעיף זה היא כדלהלן: נוסח מ', אח"כ ר', אח"כ ו' (כאמור בראש דברינו, שו' הוא בעקביות הערוך ביותר). השתלשלות זו מבארת את הנוסח בסיפא: אין לשנות בית מדרשו לשימוש אחר (כשמרחיב את ביתו וכדו') כי קדוש הוא (מ'). ר' העתיק בשינוי קל והגיוני: "כי קדוש היה". שינוי קל בהעתקה מיה' הביא לחשוב שמדובר על שם ה', וכך הגיעו ל"קדוש לה".

מקור	סימן	הנוסח
		תקוה אבל יש ספק. ¹⁵⁷
כג. ¹⁵⁸		
ו'	כג	לא ישא אדם אשה ששמה כשם אמו. או שמו כשם חמיו. ואם נשאה ¹⁵⁹ ישנה שם האחד ¹⁶⁰ אולי יש תקוה.
מ'	ד	... לא ישא אדם אשה ששמה כשם אמו או ששמו כשם חמיו ואם נשאה ישנה שם אחד אולי יש תקוה...
ר'	יו	לא ישא אדם אשה ששמה כשם אמו או ששמו כשם חמיו ואם נעשה ישנה האחד שמו אז יש תקוה.
א'	א	לא יקח אדם אשה ששם חמיו כשמו, ולא כלה וחמותה שם אחד.
ס'	מ	לא ישא אדם אשה ששמו כשם אמו או שמו כשם חמיו ואם נעשה ישנה שמו אחד ואולי יש תקוה. ¹⁶¹
כד.		
ו'	כד	שני בני אדם ששמותיהם שוים לא יזדווגו יחד בילדיהם. (ס"א לא יעשו נשואין לשני ילדיהם יחד) וזהו ספק אם לזרעו או לכל אדם.
מ'	א	שני בני אדם ששמותיהן שוה לא יזדווגו יחד בילדיהן לא יעשו נשואין לשני ילדיהן יחד ספק ¹⁶² אם לכל העולם צוה או דווקא לזרעו וכדומה לכל העולם ויש להזהר.
ר'	יז	אבל ¹⁶³ הוא ספק ¹⁶⁴ שני בני אדם ששמותיהם שוין לא יזדווגו יחד בילדיהן.

157 **ואם נעשה אולי יש תקוה אבל יש ספק** – תוספת זו של דפוס ס' הקדום מאירה אור חשוב על סעיף בעייתי זה, הנראה כסותר גמרא מפורשת (עיי' שו"ת נודע-ביהודה מהד"ת אה"ע סי' עט, מנחת-אלעזר ח"ג סי' יג, דברי-חיים מצאנז ח"א אה"ע סי' ח ועוד), שלפיה לא רק מותר ונהוג לשאת את בת אחותו, אלא יש מצוה בכך, שנאמר "מבשרך אל תתעלם" (יבמות סב,ב, סנהדרין עו,ב; ועיי' תוסי' יבמות שם ד"ה והנושא, שהרשב"ם הוסיף שהוא הדין בת אחיו, וכ"כ הרמב"ם בהל' אס"ב ב"ד; רבנו תם בתוסי' שם חולק). וכן מובא להלכה ברמ"א (אה"ע ב,ו): "מצוה לאדם שישא את בת אחותו וי"א אף בת אחיו". אולי משום כך המתיק עורך נוסח ס' את האזהרה, ונעשה בה מה שלא עשה בשאר אזהרות הנשואין שלו (רק בסעי' כג באשר לשינוי השם). ההגנה של "שומר מצוה לא ידע דבר רע" לא נעלמה מעיני ריה"ח, ובכל זאת, מסיבות השמורות עמו, הטיל ספק.

158 סעיף זה ממוקם בכת"י א' כראשון בצוואה, ובדפוס ס' כאחרון (בו', מ', ר' ומיל' הסדר נערך בתקופה מאוחרת ע"פ נושאים, אך בס' וא' יתכן שהסדר משקף את הסדר המקורי). המיקום בתחילה או בסוף של טקסט מעורר חשד שמא סעיף זה "הודבק" כתוספת מאוחרת. ואכן, בסוף דפוס ס', בסעי' לט (השני מהאחרון) כתוב: "גם זה משמו". כלומר: שני הסעיפים האחרונים שם, כולל הסעיף שלנו, צורפו לצוואה יותר מאוחר ממקור אחר בשם ריה"ח, ואינן מהצוואה המקורית. בכך ניתן לבאר גם מדוע הועמד סעיף זה בראש הצוואה בכת"י א'. בס' חסידים (סי' תעז) מוזכר ברשימת הזיווגים שלא יצליחו, גם אדם ששם אשתו כשם כלתו וכשם אשת נכדו (כלומר שלושה דורות עם אותו שם – עיי' חכמת-אדם כק,ג וחתם-סופר ח"ב סו"ס קטז). בצוואה החמיר ריה"ח להימנע מזיווג שבו רק שני דורות משתמשים באותו שם; אפשר שעל זרעו (בהנחה שהצוואה נאמרה רק לזרעו) החמיר יותר.

159 **ואם נשאה** – כך בשתי המהדורות המאוחרות, ו' ומ'; אבל בקדומות יותר, ס' ור': "ואם נעשה". וכן בסעיף הקודם לגבי הנושא בת אחותו, בדפוס ס'.

160 **שם האחד** – כ"ה גם בכת"י מיל', ודלא כס', ר' ומ'. לפי גרסת מ' ("ישנה שם אחד") יש רמז למנהג להוסיף שם נוסף. או לשנות את השם השני (אם יש) בלי לשנות את השם לגמרי.

161 **ואולי יש תקוה** – נמצא שגם כשמשנים את השם, עדיין זה בגדר "אולי" ורק בייחול ל"תקווה" – דהיינו "ספק ספיקא" אם יועיל, ואפילו לפי כת"י ר' ומיל' (הדומים בד"כ) הגורסים "אז יש תקוה", הצלה ברורה אין כאן.

162 **ספק אם לכל העולם צוה או דווקא לזרעו** – ספק זה מופיע בלשון זהה בכת"י מיל' כהקדמה לסעיף הבא, שלא ישאו שני אחים שתי אחיות, וכן הוא בכת"י ר'.

163 **(אבל)** – השלמנו מילת "אבל" ע"פ כת"י מיל' שמאד דומה לכת"י ר', ושם המלה ברורה.

164 **אבל הוא ספק** – לא ברור אם הכוונה שספק אם סעיף זה נועד לזרעו בלבד, בדומה לספק שבכת"י מ' בסעיף זה, או ספק אם יצליחו, בדומה לספק שבדפוס ס' בסעיף זה. ע"פ הסעיף הבא, שבו מוזכר הספק של כת"י מ', נראה שפה הכוונה לספק של דפוס ס'.

מקור	סימן	הנוסח
א'		
ס'	יח	שני בני אדם ששמותיהן שוי' אם יזדווגו יחד ספק להם אם יצליחו...
כה.		
ו'	כה	ולא ישאו שני אחים לשתי אחיות.
מ'	ה	לא ישאו ב' אחין לב' אחיות...
ר'	יח	ספק אם לכל העולם או דווקא לזרעו. ¹⁶⁵ יש לזהר שלא ישאו שני אחים או שתי אחיות.
א'	ב	...ולא ב' אחים ב' אחיות.
ס'	יח	...ויש לזהר שלא ישאו שני אחים שתי אחיות...
כו.		
ו'	כו	ולא ישא אדם שתי אחיות זו אחר זו. ודוקא לזרעו ¹⁶⁶ כך מצאתי ומסתמא ב' אחים לב' אחיות ג"כ לזרעו.
מ'	ה	... וגם לא ישא אדם ב' אחיות זו אחר זו...
ר'	יח	וגם לא ישא אדם ב' אחיות זו אחר זו.
א'	ב	לא יקח אדם ב' אחיות אפי' זה אחר זה...
ס'		
כז.		
ו'	כז	לא ישאו שני אחים אשה ובתה. ולא ינשאו ב' אחיות לאב ובנו.
מ'	ה	... ולא ב' אחין אשה ובתה ולא ב' אחיות איש ואביו.
ר'	יח	ולא ב' אחים אשה ובתה ולא ב' אחיות איש ואחיו. ¹⁶⁷
א'		
ס'	יח	...ולא שני אחים אשה ובנה. ¹⁶⁸
כח.		
ו'	כח	לא יתחתן אדם שני פעמים עם חברו בן ובת בת ובן.
מ'	ב	לא יתחתן אדם ב' פעמים עם חברו, בן לבת ובת לבן.
ר'	יט	לא יתחתן אדם לחברו פעמים בת ובן בן ובת.
א'		
ס'	יט	אל יתחתן אדם עם חברו ב' פעמים בן ובת לבן ובת.
כט.		
ו'	כט	לא ישאו ב' חורגין שקוראין שטיפ קינדער זה את זה לא בת האשה לבנו של אישה או להפך.
מ'	ו	לא ישאו ב' חורגים ז"א לא בת אשה לבן של אישה או להפך.
ר' א'		
ס'		

165 ספק אם לכל העולם או דווקא לזרעו – עיי' לעיל בהערה 3.

166 ודווקא לזרעו וכו' – מכאן ועד סוף הסעיף הכניס ר"מ בסוגריים; אך בדפוס ו', אין כאן סוגריים.

167 ולא ב' אחיות איש ואחיו – כדי להימנע מהכפילות שבין סעיף זה לבין סעי' כה לעיל (=סעי' יח בכת"י ר'), נראה להגיה במקום "איש ואחיו": "איש ואביו", כמו בכת"י מ' ובכת"י מיל' הדומה בדר"כ לכת"י ר', ולא כפי שהוגה בגליון כת"י ר': "איש ובנו", בדומה לדפוס ס'.

168 אשה ובנה – צריכים להגות, "אשה ובתה", וכן הוא בשאר המהדורות.

מקור	סימן	הנוסח
ל.		
ו'	ל	לא יעשה נשואים לשני ילדיו ¹⁶⁹ יחד ¹⁷⁰ כי לא יצליחו. ¹⁷¹
מ'	ז	לא יעשה אדם נשואי ילדיו יחד ביום אחד ולאמות לא יעשה ב' פרשים ביום אחד.
ר'	כ	לא יעשה אדם נישואין לב' ילדיו ביחד ובאומות העולם לא יעשו ב' אחים פרשים ¹⁷² ביום אחד.
א'	ג	לא יעשה אדם נישואין לשני ילדים ביום אחד בין בנים בין בנות.
ס'	כ	לא יעשה נשואים לב' בנים ביום א' ובאומות לא יעשו ביום א' שני פרשים.
לא.¹⁷³		
ו'	לא	שני חופות בשבת אחד, ¹⁷⁴ אחד מהם יעני או ילך בגלות או ימות.
מ'	ג	שני חתנים בבהכ"נ אחת לא יצליחו. חופת ב' אחיות בשבת אחת. ¹⁷⁵ אחד מהם יעני או ילך בגולה או ימות.

169 **לשני ילדיו** – כך בדפוס ו', וברר"מ: "ילדים".

170 **יחד** – הפוסקים דנו האם מותר ביום אחד בזה אחר זה (כמשמעות המילולית, וכך הבין הרב משה פיינשטיין בשו"ת אגרות-משה אה"ע ח"ד סי' ט), או שמא כדברי המרדכי (על מו"ק דף ח שלומד זאת מהירושלמי) שאין לעשות תוך שבוע אחד, משום שאין מערבין שמחה בשמחה, כדברי לבן ליעקב: "מלא שבוע זאת ונתנה לך גם את זאת" (ברא' כט, כז). כאמור, באג"מ שם התיר אפילו ביום אחד בזה אחר זה, ובלבד שלא יהיה 'ביחד', היינו: "שיתפזרו הקרואים". ברם, באחד מהציטוטים הקדומים ביותר מספר החסידים (פחות ממאה שנה מעת כתיבתו) ע"י רבינו פרץ בהגהותיו על הסמ"ק (קצה, ז) הביא בשם רבו רבנו יחיאל מפריס, שהיה נוהג לעשות חופת יתום או יתומה עם חופת א' מבניו ביום אחד, והוסיף: "אך משתי אחיות, פי' בספר חסידים דאין לעשות בשבוע אחד." כן הוא בהגהות הסמ"ק המודפס (סטומארע, תרצ"ה). ברם הטי"ז (או"ח תקמו, א) הביאו ציטוט זה גרס: "אין לעשות ביום א' עכ"ל [=ספר חסידים], ובמקצת ספרים [=ספר חסידים] כתוב דאפי' בשבוע א' אין לעשות, ואין לשנות המנהג עכ"ל." אך לפניו בספר חסידים (סי' תעז) מוזכר ש"שני חתנים שעושים נשואים בשבת אחד לא יצליחו או ימות האחד" - כלומר, אפילו שאינם אחים או אחיות, אסור במשך שבוע שלם, ולא רק אחיות ביום אחד! נמצא שבס"ח המודפס (גם מכת"י בולוניה וכן בכת"י פארמה) יש שתי חומרות: הראשונה לגבי המתחתנים (אפילו שאינם ממשפחה אחת), והשנייה לגבי זמן האיסור (כגרסת ה"מקצת ספרים", שהיו לפני רבנו פרץ).

בצוואה, בין סעיפים ל' ול"א במהדורות השונות שהבאנו כאן, אנו רואים גרסאות שונות זו מזו מהקצה אל הקצה. השיטה עם שתי הקולות נמצאת בדפוס ו' בסעי' ל, האוסר רק להשיא אחיות, ורק "ביחד" ממש. מאידך גיסא, בסעי' ל"א (שם) נמצאות שתי החומרות – אין לקיים שתי חתונות, גם שלא במשפחה אחת, בבית כנסת אחד (הבהרה של כת"י מ'). האחרונים הקשו, איך יתכן להחמיר בשתי חופות של זרים (שאסור תוך שבוע, סעי' ל"א) יותר מאשר בחופותיהם של שני ילדים (שאסור רק ביחד). יש שחילקו בין שבת לבין יום חול, או בין מקום אחד לבין שני מקומות. לענין זה נעיר כאן כמה הערות:

א. כת"י פארמה של ס' חסידים נכתב במאה ה"יג (לפי יעקב פריימן במבואו לס"ח, מהד' ויסטנצקי, עמ' ט), באותה תקופה שרבנו פרץ ציטט את ס' חסידים. בתקופה זו התקיימו קשרים בין אשכנז וצרפת וגם בין אשכנז לאיטליה, על כן קשה לדעת איזו גרסה מדוייקת יותר.

ב. אולי התכוון רבנו פרץ בגרסאותיו השונות ("מקצת ספרים") לצוואת ריה"ח (ולא לס' חסידים), שבה מצאנו כדבריו, שהבעיה היא דווקא בשתי חופות מאותה משפחה (סעי' ל') ו"י"ג שבוע (כת"י מ' בסעי' ל"א) ו"י"ג ביום אחד.

ג. האחרונים לא התייחסו למהדורות המובאות כאן, שלפיהן ניתן לבאר שהאזהרה לא לשאת שני ילדים "יחד" (דפוס ו') היינו "ביום אחד" (כת"י מ').

171 **לא יצליחו** - עונש זה אינו מופיע במהדורות האחרות.

172 **ב' אחים פרשים ביום אחד** – כת"י ר' עוזר בהבנת כת"י מ' הסתום. הכוונה היא לקדם חייל או אביר לדרגת "פרש". היינו: אין לכבד שני אחים באותו כבוד ביום אחד, משום עין הרע.

173 עיין מה שכתבנו על הסעיף הקודם

174 **בשבת אחת** – רבנו פרץ (שם) גרס בספר חסידים (לגבי שתי אחיות) "שבוע אחד". ברם, לאור כת"י מ' וא', שגרסו כאן "בבית הכנסת אחד" נראה שהכוונה היא ליום השבת, כשמתכנסים כל הקהילה בבית הכנסת, ומחמת עין הרע יש לחוש אפילו לשני חתנים שאינם קרובי משפחה. עיי' בפרקי דר' אליעזר סוף פ' יז: "וכשבנה (שלמה) בהמ"ק, בנה ב' שערים, אחד לחתנים ואחד לאבלים ולמנוחים. והיו ישראל הולכים **בשבתות**... ומשחרב בית המקדש התקינו שיהיו חתנים ואבלים הולכים לבתי כנסיות... ואנשי המקום רואים את החתן ושמחים עמו...". בכך מיושבת קושייתנו לעיל (הערה 170), היאך נחמיר על שני חתנים זרים יותר מאשר על שני אחים – לא מדובר כאן על הפרדה של שבוע ימים, אלא על אותה שבת.

175 **ב' אחיות בשבת אחת** – הרמ"א (אה"ע סב, ב) פסק: "ואין לעשות חופת ב' אחיות ביחד" (כתוב שמקורו בסמ"ק בשם ספר חסידים, אך צ"ל: הגהות הסמ"ק בשם צוואת ריה"ח). כאמור (לעיל הערה 170) הר"מ פיינשטיין הקל להשיא שתי אחיות "בזו

מקור	סימן	הנוסח
ר' ס'		
א'	ז	לא יהיו שני חתנים בבית הכנסת אחד כי האחד לא יצליח.
לב.		
ו'	לב	שלא יצוד צבי לחופה כי צבי לחופה צרה יגיד.
מ'	ח	הצד צבי לחופה צרה יגיד
ר' ס'		
א'	ט	לא יצוד אדם צבי לחופה ולא אייל ולא שום דבר פרא שאין מצויי ¹⁷⁶ .
לג.		
ו'	לג	אחים נשואים לא ידורו בעיר אחד ¹⁷⁷ וסימן לדבר כי ישבו אחים יחדיו גו' ¹⁷⁸
מ'	סג	אחים נשואים יחד ¹⁷⁹ לא ידורו בעיר אחת וסי' לדבר כי ישבו אחים יחדו וסמוך ל'.
ר'	ס	וגם שלא (ישכור) ¹⁸⁰ אחים במקום אחד אם הם נשואים סכנה גדולה הוא. ¹⁸¹
א' ס'		
לד.		
ו'	לד	שלשה בעלי בתים ¹⁸² לא ידורו בבית אחד כי אחד מהם יעני או ימות ¹⁸³ כ"ש ד' או ה'.
מ'	סב	ג' בעלי בתים ששמש שוה לא ידורו בבית אחד כי אחד מהם יעני או ימות וכש"כ ד' או ה'.
ר' א' ס'		
לה.		
ו'	לה	לא יעשה חבירו סנדק לשני בניו אלא א"כ מת אחד.
מ'	יב	לא יעשה אדם חבירו בעל ברית (סנדק) לשני בניו אלא אם כן מת הראשון.

אחר זו באופן שיתפזרו הקרואים בינתיים משום דביחד אסור...", ועוד הוסיף שראוי ש"יעשו חופת הראשונה קודם שקיעה, וחופת השניה אחר צאת הכוכבים", וכמו שמפורש בכת"י מ' (בסעי' הקודם).

176 **לא אייל ולא שום דבר פרא שאין מצויים (ס)** – כת"י א' הקדום נוסף אור על תעלומת טעמה של אזהרה זו. האזהרה איננה מפני עשיית חופה מעורו של צבי בלבד (כמשתמע מכת"י מ' ומדפוס ו'), אלא על כל חייית בר. הטעם הוא: "שאין מצויים" – היינו: אולי מטעמים אקולוגיים של שמירת הטבע והחשש להכחדת המינים הללו; או משום הרצון לצמצם בהוצאות החופה, כפי שרובן גמליאל תיקן לצמצם בהוצאות בהכנת תכריכי המת (מו"ק כז, ב).

177 **בעיר אחד** – לעומת הערה 179, שבה נראה שערך ו' תיקן את כת"י מ', המלה "עיר" היא נקבה, ונראה שערך מ' תיקן את הטעות שבנוסח ו'.

178 **כי ישבו אחים יחדיו וגו'** – המשך הפסוק: "ומת אחד מהם". גרסה זו נראית יותר מאשר בכת"י מ': "וסמוך ליה", כי אינו "סמוך" אלא המשך.

179 **אחים נשואים יחד** – המלה "יחד" היא מיותרת ונראה שנכנסה פה בטעות במקום למטה, שאולי צ"ל "לא ידורו יחד בעיר אחד" בדומה ללשונו בספר חסידים (סי' רמז) "טוב להם שלא יהיו יחדיו".

180 **שלא ישכור אחים** – חמשת הסעיפים האחרונים בכ"י ר' (נו-ס) קצת קשים לפענוח נראה שסעיף זה מקביל לסעיפים ל"ג בו' וסי"ג במ', למרות ההבדלים בתוכן. ראוי לציין ששלושה מתוך חמשת הסעיפים הללו אינם מופיעים כלל באף מהדורה אחרת, אפילו לא מילנו.

181 **סכנה גדולה הוא** – ע"י מה שהערנו בסוף סעיף מ"ט.

182 **שלשה בעלי בתים** – בלי התוספת של כת"י מ', "ששמש שווה", יש לסעיף זה מובן אחר לגמרי. לאור מה שכתב בספר חסידים (סי' תעז), אין ספק שיש לגרוס ככת"י מ': "וכל שלשה או ארבעה שדרים בבית אחד ששמש אחד, לא יצליחו הם או זרעם".

183 **יעני או ימות** – בס' חסידים (שם) העונש שונה: "לא יצליחו הם או זרעם".

מקור	סימן	הנוסח
ר'	יג	לא יעשה אדם את חברו בעל ברית לב' בניו אלא אם כן מת הראשון.
א'	כח	לא יעשה אדם ב' פעמים בעל ברית אדם אחד ¹⁸⁴ ...
ס'	טו	לא יעשה אדם חבירו שושבין לשני בניו אלא אם כן מת הראשון.
לו.		
ו'	לו	לא יניח אדם מלזקוק עם אשתו לילה שטבלה בו.
מ'	ט	לא יניח אדם מלזקוק לאשתו בזמן שטבלה לו.
ר'	מו	לא יניח אדם מלזקק לאשתו ביאתה ¹⁸⁵ לילה שטבלה בו.
א'		
ס'	לא	לא יניח אדם מלזקק לאשתו לילה ראשונה שטבלה.
לז.		
ו'	לז	האומר דרך שחוק או גיזום לעשות כך וכך אפי' אמר פעם א' צריך שיעשה קודם שימות. ¹⁸⁶
מ'	לה	אומר דרך שחוק או דרך עזות או דרך גיזום או דרך לצנות או בכעסו לעשות כך ¹⁸⁷ צריך לעשות כן קודם מותו.
ר'	יד	אדם האומר פעם אחת הן דרך גיזום הן דרך ליצנות שרוצה ¹⁸⁸ לעשות כך וכך צריך לעשות קודם מותו.
א'	כו	לא ידבר אדם דבר פגע רע ¹⁸⁹ בכעסו או בליצנות או (פתאום) ¹⁹⁰ כי כן יעשה ¹⁹¹ קודם (ס) מותו.
ס'	יו	אדם האומר הין דרך דרך גיזום או הין דרך ליצנות שרוצה לעשו' כך וכך צריך לעשותו קודם מותו.
לח.		
ו'	לח	לא ילך אדם מביתו לדרך ויחזור לביתו אם שכח איזי דבר רק יעמוד לפני הבית לשאול מה שצריך. ¹⁹²

184 **ב' פעמים בעל ברית אדם אחד** – בכל שאר המהדורות: "לא יעשה חברו סנדק ב' פעמים. נמצא שאולי האזהרה איננה תקפה לגבי אביו או אבי אשתו או רב העיר, אלא לגבי חברו. בכך מיושבת תמיחתם של הנודע-ביהודה (מהד"ק יו"ד סי' פו) והחתם-סופר (שו"ת או"ח סי' קנט) על המנהג לכבד את הרב המקומי להיות הסנדק לכל הבנים. כבר ראינו שעורך כתי"י א' לוקח בחשבון את המנהג הנהוג למעשה (ראה לעיל הערה 79). ברם, אם המלה "לחברו" מופיעה בכל המהדורות חוץ מכת"י א', קשה לדייק בדבריו, כי מגמתו לקצר, ואולי רק מסיבה זו השמיט את המלה "לחברו".

185 **מלזקק לאשתו ביאתה** – המלה "ביאתה" נראית כמיותרת, ואין היא מוסיפה לנקיות הלשון בסעיף זה. ניתן לבאר שמילה זו הינה שיבוש של המלה "**באותו** לילה" שבכת"י מיל' (סע' מב). זוהי הוכחה שרוב כתי"י רוטשילד הועתק מנוסח מהדורת מילנו (ולא ההיפך). ברור שהטעות נעשתה בהעתקה מהמלה "באותו" למלה "ביאתה", הן משום חוסר המובן והייתור שבמלה 'ביאתה' והן חסרון האות ב' – "ביאתה בלילה".

186 **קודם שימות** – רר"מ גורס "קודם מותו".

187 **לעשות כך** – בשאר המהדורות: "כך וכך". נראה שזוהי טעות בהעתקה, ולא דווקא רצון לקצר.

188 **שרוצה לעשות** – כך גם בסי'. ביטוי זה הוא כעין נדר, ודלא ככת"י א' שהענין הוא עין הרע (ראה בהערה הבאה). בספר חסידים רבות הן האזהרות לקיים נדרים (כגון סי' נב, תג-תז, תתרמ"ח, תתרנ"ט ועוד).

189 **פגע רע** – ביטוי זה מצביע על כך שלא מדובר פה על הצורך לקיים נדר (ראה בהערה הקודמת), אלא על אזהרה מפני פתיחת פה לשטן. הרי זה מעין אזהרתו של ריה"ח בסי' חסידים (סי' תעט): "שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו... ברית כרותה לשפתים, לכך אל יפתח פיו לשטן".

190 **פתאום** – מובנו לשון שוגג ומזדמן, כמו במדבר יב, ד: "ויאמר ה' אל משה פתאום", כמבואר במדבר רבה (י, ג) - שאם מזדמן לו כעין נבואה על פגע רע, לא יאמר בקול רם. וניתן לבאר בלשון מזיד (עי"פ משלי כב, ג) - היינו, מעז לדבר על פגע רע בלא לחשוש לעין הרע.

191 **כי כן יעשה קודם מותו** – ייתכן שיש לנקד כאן: "ייעשה". ניקוד זה מתאים להסבר שמדובר פה על חשש מפני עין הרע, ולא על החיוב לקיים נדר (ראה בהערות הקודמות).

מקור	סימן	הנוסח
מ'	מד	לא יצא אדם מביתו לילך לדרך ויחזור ויכנס לביתו קודם שילך לדרך.
ר'	לד	לא יצא אדם מביתו לילך בדרך ויחזור ויכנס בביתו קודם שילך.
א'	יד	לא יחזור אדם ¹⁹³ שרוצה ללך לדרכו אם שכח דבר אל(א) ישלח אחריו מחר. ¹⁹⁴
ס'	כד	... ולא יצא אדם לדרך ולחזור לביתו קודם שילך.
לט.		
ו'	לט	לא ימשח אדם מנעליו ביום שדעתו לילך ¹⁹⁵ לדרך.
מ'	מג	לא ימשח אדם מנעליו ביום שירצה ליסע.
ר'	לה	ספק לא ימשוח אדם מנעליו ביום שדעתו לצאת לדרך.
א'		
ס'	כה	לא ימשח אדם מנעליו ביום שדעתו לצאת לדרך.
מ. ¹⁹⁶		
ו'	מ	לא ישב על עגלה שעומדת בספינה וכן לא ירכב על סוס כשהוא עומד בתוך הספינה וי"א אף על דף שבולט מהספינה לא ישב.
מ'	מח	לא ישב אדם על הקרון או על הסוס העומד בתוך הספינה, ויש אומרים גם על הדף הבולט מן הספינה לא ישב.
ר'	לב	לא ישב על הקרון וסוס העומד בתוך ¹⁹⁷ הספינה.
א' ס'		
מא.		
ו'	מא	לא ישחוט אדם אווזים בשבת ויש משפחה שמונעים זה בטבת והעיקר הוא בשבת.
מ'	מט	אין לשחוט אווזות בשבת ויש שוחטים שמונעים זה בטבת והעיקר בשבת.
ר'	כא	... ויש משפחות שאין שוחטין אווזא בטבת. ¹⁹⁸
לו		אין לשחוט אווזות בשבת.

192 יעמוד לפני הבית לשאול מה שצריך – בכת"י ר' ומי כתוב שאין לחזור ולהכנס לביתו. נראה שעורך ו' מצא לפי"ז את הפתרון לעמוד לפני הבית. עורך כת"י א' מצא פתרון אחר, כדלהלן.

193 לא יחזור אדם – השמטת המלה "לביתו", המצויה בשאר המהדורות, מלמדת לכאורה שלפי עורך א' האזהרה היא מפני חזרה לכל מקום, ולא דווקא לביתו. אולם יתכן שהשמטה זו נובעת ממגמת הקיצור של עורך א', כדברינו לעיל בהקדמה פ"ה.

194 ישלח אחריו מחר – החמיר עורך א' בסעיף זה בכמה דברים: לפי דבריו די ברצון לצאת, כדי לאסור את החזרה; החזרה אסורה אפילו לצורך עמידה לפני הבית; החזרה אסורה גם למחרת, וכל שהותר הוא לשלוח לשם אחר. יש בדבר זה כדי ללמדנו על סדר המהדורות, כדברינו בסוף ההקדמה.

195 ביום שדעתו לילך לדרך – רא"ח נאה העיר בספרו קצות-השלחן (בדי-השלחן סח,ט) בשם "אחד מזקני החסידים בדור העבר, ר' יוסף יעסיל הארעליק" שהקפידא שלא למשוח נעליו היא דווקא בהולך רגל, אך לא בנוסע ורכוב. ואכן, כך היא הנוסחא במהד' ו', וכך נדפס כמעט בכל ההדפסות: "ביום שדעתו לילך בדרך". ברם בכל המהדורות האחרות: "ביום שדעתו לצאת לדרך", ובכת"י מ' המפורש: "ביום שירצה ליסע".

196 אזהרה זו בשלמותה מופיעה רק בכת"י מ', וזוהי הוכחה שחלק מנוסח מ' היה לפני עורך ו'. וכן בכמה סעיפים אחרים (כ, כג, כט, לג, לד).

197 וסוס העומד בתוך הספינה – בכת"י מיל' (כו) יש תוספת לא ברורה: "וסוס העומד בתוך (?) אם הספינה". כנראה בא לומר שהאיסור הוא רק ב"אם הספינה", בחלקה העיקרי, אך לא בדף הבולט מתוך הספינה, ודלא כנאסר לפי מהדו' ו'.

198 ויש משפחות שאין שוחטין אווזא בטבת – רואים כאן את "טביעת האצבעות" של עורך כת"י ר'. כבר הזכרנו לעיל שהוא העתיק מלפחות שתי מהדורות שונות של הצוואה ואף חוזר על שבע מהאזהרות פעמיים. כאן, בסעיף כא (בכת"י ר') כבכמה מקומות, הוא כורך ביחד ארבע אזהרות שאינן קשורות כלל זו לזו - "...וספק אם יש לדור כהן או מי שנקרא אלעזר בנוינשטט. ויש

מקור	סימן	הנוסח
א'	ד	לא ישחוט אדם אוזא ח בשבט ¹⁹⁹ ויש מחמירי שאיי שחטי כל החוד'.
ס'	לח	למה אין שוחטין אווזות בשבט שיש שעה אחת באותו חדש ²⁰⁰ שמי ששחט באותה שעה ימות באותה שנה ולכך נזהרים שלא לאכול ²⁰¹ אווזות בשבט פן יבא לשחוט.
מב. ²⁰²		
ו'	מב	אווזא או תרנגול או כל דבר חי הכופה קערה או כלי אחר ²⁰³ יש לשחוט אותה מיד.
מ'	נ	אווזא או תרנגולת או כל דבר חי הכופה קערה על עצמו ²⁰⁴ יש לשחוט מיד.
ר'	לז	אווזות או תרנגולת או כל דבר חי הכופה קערה על עצמו יש לשחטו מיד.
א'	כד	לא יניח אדם בביתו תרנגולת המתהפכת כלפי לייא ²⁰⁵ אלא ישחטנה.
ס'	כו	תרנגולת או כל דבר שכפי עליו כלי ²⁰⁶ ישחטהו מיד.
מג.		
ו'	מג	פרה אשר תלד ב' עגלים יחד או כל דבר שאינו רגיל להיות כגון תרנגולת שתלד ב' ביצים ביום אחד צריך לשחטן מיד.
מ'	נב	פרה אשר תלד שני עגלים או כל דבר הרגיל לילד אחד כגון פרה היולדת ב' עגלים ²⁰⁷ או תרנגולת שני ביצים יש לשחוט.
ר'	לט	פרה אשר תלד ב' וולדות או כל דבר אשר רגיל באחד כגון פרה או תרנגולת ביצה אחת וישתנה ותלד ב' יש לשחוט.
א'	טז	לא יניח אדם בביתו פרה היולדת ב' עגלים ולא תרנגולת

משפחות שאין שוחטין אווזא בטבת. רק יותר מאוחר, בסעיף ל"ו, הוא מביא "אין לשחוט אווזות בשבט". המנהג העיקרי הוא בחודש שבט, כפי שמובא בכל המהדורות. התוספת, "ויש משפחות שאין שוחטין אווזא בטבת", היתה מחוברת למנהג העיקרי אך בשלב מסויים, כנראה נמחק המנהג העיקרי, משום שהוא מופיע פעם נוספת.

199 לא ישחוט... ח' בשבט – לאור מהדורות מ', ר' ו' שכותבים בפשטות שאין לשחוט אווזים בכל חודש שבט, היה מקום להניח שבכת"י א' נפלה טעות, ואת הכתוב "ח' בשבט" יש לקרוא "ח' שבט" – כלומר: קיצור לחודש שבט. אך לא כך משמע מההמשך: "ויש מחמירים שאין שוחטים כל החודש". גם התשב"ץ הקטן (סי' תקנ"ה, מובא בדרכי-משה יו"ד יא, ב) מזכיר בשם ריה"ח את התאריך ח' בשבט לאסור בו אכילת (לא שחיטת) אווז. בדפוס ס' כתוב שיש שעה אחת מסוכנת בחדש, ולא יום שלם, וכנראה כדי להתרחק מהסכנה, נזהרים בכל אותו יום, כמו שאח"כ נזהרו כל החודש. יתכן שבכת"י א' מופיעה הגרסה המקורית, שעדיין מוזכר בה התאריך המסוכן, בעוד שבשאר המהדורות כבר הורחב האיסור לכל החודש, ושמא נשכח התאריך המדויק.

200 שיש שעה אחת באותו חודש – כך מובא בדרכי-משה (שם) בשם התשב"ץ הקטן (שם) בשם "הגהות שחיטת ישנים" שהביא מריה"ח. כל השאר – היום כולו או החודש כולו, הם הרחבה מחמת הרחקה וסייג.

201 שלא לאכול אווזות בשבט – בשאר המהדורות מדובר על שחיטה, ולא על אכילה, אם כי הא בהא תליא.

202 קיימות כאן שלוש או ארבע אזהרות שונות לפי השינויים שבמהדורות.

203 הכופה קערה או כלי אחר – בסתם, לאו דווקא על עצמו, אלא בדרך הילוכו וכד'. סביר לדמות גרסה זו כי "שכיחות" קשה על קיומה.

204 הכופה קערה על עצמו – על עצמו דווקא. בכת"י מיל' (שבדרי"כ דומה לר' ומו'): "הכופה כלי עליו עצמו".

205 תרנגולת המהפכת כלפי לייא – כאן לא מוזכר כלי כלל, אלא מדובר בתרנגולת שמתהפכת בעצמה. הרי זה כנזכר גם להלן בסעי' נ ליהרר מכל דבר שמשונה בטבעו. כאן נזכרת דווקא תרנגולת, ולא "כל דבר חי" כבשאר המהדורות.

206 שכפה עליו כלי – פירושו או כמ', ר' ומיל', שכופה על עצמו; או שאדם או גורם אחר כופה כלי על התרנגולת, ולא שהיא הפכה על עצמה.

207 פרה אשר תלד ב' עגלים... כגון פרה היולדת ב' עגלים – נראה שעורך כת"י מ' צירף שתי מהדורות שונות והרכיבן יחד.

מקור	סימן	הנוסח
		היולדת ב' ביצים.
ס'	כז	פרה אשר תלד ב' עגלים או כל דבר שרגיל ללדת חד והוליד תרי ישחט.
מד. ²⁰⁸		
ו'	מד	וכן אילן העושה פירות ב' פעמים בשנה יש לקוצצו מיד ואין להניחו כלל.
מ'	נד	או אילן, העושה פרות שתי פעמים בשנה - יקצץ אותו מיד. ²⁰⁹
ר'	לט	...או אילן העושה ב' פעמים פירות בשנה יש לקצצו מיד ואין להניח.
א' ס'		
מה. ²¹⁰		
ו'	מה	אילן העושה פירות אין לקצוץ אותו.
מ'	נה	אין לקצוץ אילן העושה פרות.
ר' ס'		
א'	ח	לא יקצץ אדם אילן שעושה פרי... מו.
ו'	מו	לא יעשה מתבואת זרעו אוצר בחפירות קרקע על היוקר כי יפסיד. ²¹¹
מ'	נט	ואין להניח ²¹² או להטמין אוצר בחפירת קרקע על היוקר.
ר'	מא	אין להטמין אוצר בקרקע.
א' ס'		
מז.		
ו'	מז	לא יכתוב אדם על ספר שלי הוא אלא יכתוב עליו שמו בלי שלי הוא.
מ'	ס	לא יכתוב אדם על ספרו שהוא שלו אלא יחתום שמו.

208 אזהרה זו סותרת לכאורה איסור דאורייתא של "לא תשחית את עצה" (דבר' כא,ט). אולי משום כך אין אזהרה זו מופיעה בכת"י א' ובדפוס ס', שהם כנראה הקדומים ביותר. גם לעיל בסעי' כב, המזהיר מפני נשיאת אחיינית, בניגוד למצוה מדרבנן, השמיט עורך א' את האזהרה.

209 **יקצץ אותו מיד** – ולא כתוב "ואין להניח" כב' ור', ע"י מה שהערנו בסעי' מ"ו.

210 צוואה זו לכאורה מיותרת שהרי הדבר נאסר מדאורייתא (ראה לעיל הערה 208). ואולי ראה לנכון להזהיר מחמת הסכנה שבדבר כדאיתא בב"ק (צא,ב). אין אזהרה זו מופיעה בכת"י ר' ובס', אולי משום שהציווי בו מיותר. ואולי מכוונת האזהרה כלפי אומות העולם, כפי שמופיע בראש מהדורות ר', מ' מיל', וקיימברידיג' (לעומת ס' ו' שבכותרות לא מוזכר שזה מכוון לגויים). וכן י"ל לגבי סעי' יט, לא לבנות ביתו גבוה יותר מביהכ"נ, שהיא גמרא מפורשת, שהמכוון הוא לאומות העולם.

211 **על היוקר כי יפסיד** – ע"פ ב"ב צ,ב מדובר על המאכסנים את יבולם כדי למכור ביוקר. לפי"ז "כי יפסיד" פירושו לעניים. בכת"י ר' לא נזכרת תבואה כלל, ומשמע שמדובר על כל אוצר, והסיכון הוא שמה ייגנב או שמה ישכח שהחביא או איפה החביא. בכת"י מ' גם לא מוזכרת "תבואה", אך הטעם זהה. כיון שנוסחאות ו' ומ' נערכו מאוחר יחסית, ובנוסחאות ר' ומיל' לא נזכרים "תבואה" ו"יוקר" כלל, יתכן שהאזהרה המקורית היא שונה לחלוטין.

212 **ואין להניח או להטמין** – הביטוי "אין להניח" מופיע בכת"י מ', ולא בו' או ר', אך הוא נמצא בכת"י אלו בסוף סעי' מד (לט במיספור מ'). כת"י מיל' (לה) מצרף את שתי האזהרות, מ"ד ומ"ו: "אילן המגדל פירות פעמים בשנה יקצצו מיד, ואין להניח או להטמין אוצר...". משמע שנוסחת מ' באה לאחר ובעקבות נוסחת מיל', שהרי המלה "או" מוכיחה שהציווי "אין להניח" מוסב על המשך המשפט, ולא על מה שבא לפניו. אח"כ באה נוסחת מ' שהפרידה לגמרי בין שתי האזהרות (אצלו הם סעיפים נ"ד ונ"ט), אך השאיר "ואין להניח או להטמין". או שמה לאידך גיסא: קודם היו שתי האזהרות צמודות, כבכת"י מיל'; ביטוי "ואין להניח" הובא באזהרה הראשונה, והביטוי "או להטמין" בשניה. עורך מ' הפרידם והמשיך לכתוב "אין להניח או להטמין". גם עורכי ר' וו' הפרידו והרחיקו בין האזהרות, אך הם הקדימו "אין להניח" והדביקוהו לסוף הסעיף הראשון (מד) – "לקצצו מיד ואין להניח". למרות שר' ומיל' כמעט זהים בתוכן ובסדר, בסעיף זה לא רק שהתוכן שונה אלא גם הסדר.

מקור	סימן	הנוסח
ר' א' ס'	מ	לא יכתוב אדם על ספרו שלי אלא יחתום עצמו.
ר' א' ס'	כח	לא יכתוב אדם שמו ²¹³ על ספרו רק שלי הוא.
מח.		
ו' מ' נז	מח	לא יגלח אדם הראש ולא הזקן בר"ח וכן לא יטול צפרניו ²¹⁴ בר"ח.
ו' מ' נז	נז	לא יגלח אדם הראש ולא הזקן בר"ח וכן לא יטול הצפרנים בר"ח.
ר' א' ס'	כה	אין לגלח ולהסיר ²¹⁵ שער ²¹⁶ בראש חדש.
מט.		
ו' מ' מא	מט	לא יתוך אדם תנור וכירים שאופים בו להשתמש באותו מקום אלא יניח אותו לתקן ²¹⁷ שנית כי סכנה גדולה כל עושה אלה. ²¹⁸
ו' מ' ר'	מא	לא יסתור אדם תנור שאופין בו להשתמש באותו מקום אלא יבנה שנית, כי סכנה גדולה הוא.
ו' מ' א' ס'	לא	לא יסתור אדם תנור שאופין בו להשתמש באותו מקום אלא יבנהו שנית כי סכנה גדולה הוא. ²¹⁹
ו' מ' א' ס'	ח	...וגם תנור וכירים לא יותר.
ו' מ' א' ס'	כג	לא יסתור תנור להשתמש באותו מקום אם לא יבנהו פעם אחרת כי סכנה גדולה היא.
נ.		
ו' מ' ר' א' ס'	נ	תרנגולת שקוראת כמו תרנגול ישחטנה מיד. וכן כל דבר שינוי יסירנו מן הבית.
ו' מ' ר' א' ס'	נא נג	תרנגולת שקראה כמו תרנגול תשחט. כל דבר שינוי יסיר מן הבית.
ו' מ' ר' א' ס'	לח	תרנגולת אשר תקרא כגבר ²²⁰ ישחט מיד.
ו' מ' ר' א' ס'	טו	לא יניח אדם תרנגולת הצועקת כתרנגול בבית(ו) אלא

213 לא יכתוב אדם שמו – דפוס ס', שהוא אולי הנוסח הקדום ביותר, הפוך מכל שאר המהדורות. אמנם מצד הסברה מסתבר דלא כדפוס ס'.

214 לא יטול צפרניו בראש חודש – אזהרה זו אינה מופיעה בכת"י ר'. על מידת ההשוואה בין גזית הצפרניים ותספורת השיער (לגבי חול המועד) ע"י בית-יוסף, שלחן-ערוך ורמ"א או"ח ריש ס"י תקלב.

215 אין לגלח ולהסיר שער – מכת"י ר' משמע שה"ה לכל שער שבגוף, "שאין להסיר", ולא רק להסתפר ולהתגלח. ה"נפקא מינה" לגבי גילוח שערות הרגלים של נשים וכד' דרק לפי כת"י ר' יהיה אסור. אזהרה זו אינה מופיעה בס' וא', וכן לא בכת"י מילי שבדר"כ זהה לכת"י ר'. נזכר שסעי' כא-כו בכת"י ר' (לעיל כונה בשם ר2) הורכבו ממהדורה אחרת, ולא מנוסח מילי.

216 ולהסיר שער – לעומת ו' ומ', לא נזכר כאן שער הזקן. בספר חסידים כת"י פרמה (ס'י תתתס"ד, אינו מופיע בדפוס בולוניה) מובא, שבמדינה שרגילים לגלח בה את הזקן בתער יש לגזור שלא לגלח אפילו במספרים! ועי' בספר "עולם כמנהגו נוהג" לפרופ' יצחק זימר, עמ' 49 ואילך. עפ"ז אולי הנוסח המקורי הוא ככת"י ר', ללא הזכרת זקן.

217 יניח אותו לתקן שנית – הרב אברהם פרייס פירש במשנת-אברהם, שלשון "לתקן" תוקנה בנוסחת ו' מלשון "יבנה" בכת"י מי (ור' וס') - בכת"י מי מדובר שאין להרוס תנור שעדיין מתפקד. אולם לפי נוסחת ו', אם אפשר לתקנו יש לעשות כן, ורק אם נתקלקל שנית אין חובה לשוב ולתקנו.

218 כל עושה אלה – קישוט הסגנון ע"פ ביטוי מקראי (עי' דברים יח, יב; כב, ה; כה, טז), המעיד על איחורו של הנוסח.
219 סכנה גדולה הוא – הטעות הלשונית ("הוא" במקום "היא") הועתקה מנוסחת מילי (כו) לר', ומשם למ', ותוקנה ע"י עורך נוסחת ו'. ברם, בס' הקדום והמועקת פחות, כתוב "סכנה גדולה היא", בלי טעות.

220 אשר תקרא כגבר – נוסח זה הוא הדומה ביותר לנוסח המקורי שמביא המהרי"ל (שו"ת ס' קיא) מהצוואה המקורית שבספר הכבוד. המהרי"ל מודה שם, שהספר אינו לפניו, אך הוא חוזר פעמיים על הביטוי "תרנגולת שקראה כגברא". עי' בהערה בהקדמה 61 על כת"י המהרי"ל.

מקור	סימן	הנוסח
	כה	ישחטה או ימכרנה. ²²¹ לא יניח בביתו כל דבר שינוי כגון כבש או עז בה' רגלים ²²² וכיוצא בו.
ס'		
נא.		
ו'	נא	לא יקרא איש מזרעו את בנו יודה ²²³ ולא שמואל. לא ידור רב ²²⁴ בהילבורג ²²⁵ כי לא יארך ימים שם. ²²⁶ לא ידור כהן בריגנשפורג. ולא אלעזר. לא ידור איש ואשה ²²⁷ באויגשבורג. אשה מזרעו שילדה לא תאכל פעם ראשונה תרנגולת.
מ'	יג סד סה סו י	לא יקרא איש מזרעו יהודה או שמואל. לא ידור רב בהידעלסבערג, כי לא יאריך ימים שמה. לא ידור כהן ולא אליעזר ²²⁸ ברעגינשבורג. לא ידורו איש ואשה (באויגשבורג) בעסטריך אלא א"כ ילכו מן המלכות בכל שנה חודש. לא תאכל אשה מזרעו כשילדה באכילה ראשונה תרנגולת, אלא דבר אחר.
ר'	מז כו מב מד כא מח מט	ואלו הן לזרעו. ²²⁹ לא יקרא אדם מזרעו יהודה או שמואל. לא ידור שום רב ומנהיג ²³⁰ בהידלברק. לא ²³¹ ידור רב בהידלברק כי לא יאריך שמה. לא ידור לא כהן ולא אלעזר בעיר רגנשפורק. וספק אם יש לדור כהן או מי שני ²³² אלעזר בנויינשטט. ²³³ לא ידור אדם מזרעו באושטריך אלא ילך מן המלכות בכל שנה חדש. לא תאכל אשה באכילה שילדה תרנגולת או דבר אחר. ²³⁴

221 ישחטה או ימכרנה – כיון שנוסח א' נוטה לקצר, הרי שאריכות הלשון פה מוכיחה על היותה הנוסח המקורי.
222 כגון כבש או עז בה' רגלים וכיוצא בו – דווקא כאן האריך עורך א', על אף נטייתו לקצר בכל מקום. אין זה אלא משום שכך ראה לפניו את הנוסח המקורי.

223 יודה – כן הוא בדפוס ו' בלבד. לא מסתבר שהדבר נובע מחמת הזהירות שלא לכתוב 'יהודה' בשל דמיונו לשם הוי"ה (כמנהגם של אחרונים, כגון הנצי"ב, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין), שהרי השם 'יהודה' מופיע בכל מקורותינו – במקרא, במשנה ובתלמוד – ללא חשש. אף דפוס ס', שמכנה צוואה זו בשם "צוואת רבי יודא חסיד ז"ל", לא נמנע כאן מלכתוב 'יהודה'.

224 לא ידור רב – אין להניח שריה"ח גזר שתהיה קהילה תמיד בלי רב. מסתבר שצוואה זו (לפחות) מיועדת לזרעו בלבד, למרות שלא צויין כן במפורש.

225 בהילבורג – במהדורת רר"מ גרס: הידלבורג, במי: הידעלסבערג, בר': הידלברק, במיל': חיידלבערק, ובכת"י תימני: היילבורג.
226 כי לא יאריך ימים שם – במהדורת רר"מ ובדפוסים אחרים המילה "שם" לא מופיעה, ואם כך המשמעות שונה לגמרי! לא ברור אם מדובר בסכנה בריאותית, או בקהלה המקיאה את רבניה מתוכה.

227 איש או אשה – מכך שלא נכתב "אדם" כבשאר הצוואה, אלא "איש ואשה", הוכיח רר"מ (מקור-חסד הערה עה) שצוואות אלו כוונו לאנשים פרטיים מסויימים, אך המעתיקים השמיטו את שמותיהם, וכתבו סתם "איש ואשה".

228 ולא אליעזר ברעגינשבורג – המעבר מאליעזר לאלעזר והפוך אינו משמעותי. אמנם יתכן שהנוסח המקורי היה "אליעזר", ושם זה משמש כשם קוד לגרים בכלל (ע"ש אליעזר עבד אברהם) מפתח הצנזורה, וריה"ח מזהיר שלגרים קיימת סכנה להתיישב בעיר רגנשבורג. ואם 'אלעזר' הוא הנוסח המקורי, אולי מזהיר ריה"ח את החשוב שבתלמידיו, ר' אלעזר בעל 'הרוקח' שלא להשאר באזור רגנשבורג, עירו של ריה"ח אשר שם למד תורה מפיו, אלא לחזור לאזור שבו נולד (מגנצא) ולמד (שפירא ווורמיזה) ולהמשיך להנהיג שם את תנועת חסידי אשכנז.

מקור	סימן	הנוסח
א'		
ס'	לג לב	לא יקרא איש מעצמו ²³⁵ לא יהודה ולא שמואל. לא תאכל אשה כשילדה באכילה ראשונה תרנגולת אלא דבר אחר.
נב.		
ו'	נב	לא יגדל אדם עגלים הנוולדים מבהמותיו.
מ'	סז	לא יגדל אדם עגלים הנוולדים מבהמתו.
ר'	נ	לא יגדל אדם מזרעו עגלים הנוולדים מבהמותיו.
א'	ו	לא יגדל אדם עגל או אפרוחין או תרנגולת. ²³⁶
ס'	לה	לא יגדל אדם מעצמו עגלים הנוולדים מבהמותיו.
נג.		
ו'	נג	לא יושב אדם תרנגולת על בצים לגדל אפרוחים.
מ'	סח	לא יושב שום אדם מזרעו ²³⁷ תרנגולת על ביצים להוציא אפרוחים ואם מעצמה לא יניחו לישב.
ר'	נא	לא יושב שום אדם ²³⁸ תרנגולת על ביצים להוציא אפרוחים ואם מעצמו לא יניחו לישב.
א'		
ס'	לד	לא יושב בעצמו תרנגולת על הביצים להושב אפרוחים ואם ישבה מעצמה לא יניח.
נד. ²³⁹		
ו'	נד	לא יגדל אדם בלורית כי הוא עון פלילי.

229 **ואלו הן לזרעו** – קשה לדעת לאלה מהצוואות הבאות מתייחס עורך כתי"י ר' באומרו בלשון רבים "ואלו הן לזרעו". אם הכוונה לכל 14 הסעיפים הבאים, מדוע אצל חלק כתוב "לזרעו" ואצל חלק כתוב במפורש "שום אדם" (סעי' נא בר' = נג בו') ועל חלק כתוב סתם "אדם", דמשמע שהציווי לכל העולם (או לפחות כל ישראל) ולא לזרעו בלבד, וצ"ע.

230 **שום רב ומנהיג** – "מנהיג" לא מוזכר באף מהדורה אחרת, אפילו לא בכת"י ר' עצמו כשחוזר על צוואה זו (בסעי' מב בר'1).

231 **לא ידור** – החזרה על חלק מהאזהרות בכת"י ר' מעידה שהעתיק מכמה מהדורות שונות.

232 **מי שני אלעזר** = שנקרא אלעזר.

233 **בנויינשטט** – בכמה מקומות בספרות הראשונים נקראת העיר נוישטט בשם נויינשטט.

234 **תרנגולת או דבר אחר** - בשאר המהדורות להיפך: דווקא יש לאכול לאחר הלידה, רק לא תרנגולת. שמה במקומות מסויימים האכילו יולדת דווקא חזיר (הנקרא בלשון חז"ל: "דבר אחר"), ובא כתי"י ר' לאפוקי מיניה.

235 **לא יקרא איש מעצמו** – בעל שו"ת שם-אריה (יו"ד סי' כז) מעיד שכאשר דנו בנושא זה בוועד ארבע ארצות, עמד המהרש"א ואמר: אני מבני בניו של ר' יהודה החסיד, ושמי שמואל ושם אבי יהודה. האמנם הפרו הצאצאים את צוואתו של זקנם?! נוסח סי' יכול להסביר זאת: "לא יקרא איש מעצמו לא יהודה ולא שמואל", בדומה לשתי האזהרות הבאות אח"כ שם: "לא יושב אדם בעצמו תרנגולת על הביצים... ואם ישבה מעצמה לא יניח". הכוונה היא שלא יזום אדם מלכתחילה להיקרא כך, אך בדיעבד לית לן בה. וכן "לא יגדל אדם מעצמו עגלים הנוולדים מבהמותיו". הרב אברהם פרייס הציע בפירושו משנת-אברהם, שיש לגרוס: "לא יקרא איש מזרעו יהודה שמואל", כלומר: משום כבודו של ריה"ח כלפי אביו, הוא מבקש שמי שירצה לקרוא לבנו בשני השמות הללו, יקרא לבנו שמואל יהודה, ולא יקדים יהודה לשמואל. אך אף אחד מכתה"י שלפנינו אינו תומך בהצעת תיקון זו של הרב פרייס. אכן, למרות המנהג באשכנז באותה תקופה לקרוא בניהם על שם קרובים מהדורות הקודמים, ששת הדורות הסמוכים לריה"ח נמנעו מלהיקרא בשמות אלו – שמואל ויהודה – כמוכח מתוך הענף המשפחתי שבאטלס "עץ חיים" כרך ה עמ' 131) חוץ מריה"ח עצמו (!) שקרא לבנו שמואל.

236 **עגל או אפרוחין או תנגולת** – נוסחה זו, המרחיבה את האיסור גם לאפרוחים ולתרנגולות היא תמונה. חז"ל שבחו את הערך התזונתי של ביצים (ברכות מד, ב) וכשר' עקיבא נדד בדרך לקח עמו דווקא תרנגולת (שם ס, ב), כנראה כמקור זמין לחלבון ומזון טרי.

237 **שום אדם מזרעו** – ראה לעיל ההערה הבאה.

238 **לא יושב שום אדם** – סעי' מז בכת"י ר' קובע: "ואלו הן לזרעו". לאחר מכן, בסעי' מז-נה כתוב כמעט בכל סעיף "לזרעו", חוץ מאשר בסעיף מט וכאן. כאן הפליג ואסר ל"שום אדם". אמנם בכת"י מיל', שבדרי"כ זהה לכת"י ר', כתוב גם בסעיף זה "אדם מזרעו". ע"פ ההקשר הנ"ל וקדמוניותו של מיל' לעומת ר', יש לתקן פה "זרעו" במקום "שום אדם".

239 סעיף זה מהווה מפתח לתיארוך המהדורות השונות בצוואה. ע"י מש"כ בהקדמה, סוף פרק ה. סעיף זה נשמט מכת"י א', אולי משום שאין הוא נכנס לאף קטגוריה של שאר נושאי הצוואה. ואולי גם סעיף זה לא היה לפני עורך א', כפי שהעיד על עצמו, שלא כל הסעיפים היו לנגד עיניו.

מקור	סימן	הנוסח
מ'י	ע	צוה לבניו ²⁴⁰ שלא לגדל בלורית, כי הוא עון פלילי.
ר'י	נד	גם צוה לבניו שלא לגדל בלורית בעין.
א'י		
ס'י	לז	צוה לבניך ²⁴¹ שלא לגדל בלורית כזה O.
נה.		
ו'י	נה	אשה שהתחילה להנק את בנה תתחיל להניקו בדדה של שמאל.
מ'י	יא	להניק נער הנולד בראשונה בדד שמאל.
ר'י	ס'י	
א'י	ו	(לא יגדל אדם עגל או אפרוחין או תרנגולת) ולא נער בדד השמאלית. ²⁴²
נו.		
ו'י	נו	איש בארץ שוואבין לא יגדל נערים שיזכו לשיבה. ²⁴³
מ'י	עא	ארץ שוואבין ²⁴⁴ אינה מגדלת נערים שיזכו לשיבה.
ר'י	מג	ארץ שוואב לא תגדל נערים שיזכו לשיבה.
א'י	ס'י	

אזהרות נוספות (שאינן מופיעות בדפוס וינציה)

מקור	סימן	הנוסח
נז.		
ו'י		
מ'י	נח	עיר, שיומא דשוקא ביום שלישי, דרין ²⁴⁵ עניי... .
ר'י	כג	עיר שיומא דשוקא ביום ג' דריה עניי... .
א'י	כג	לא יקבע ²⁴⁶ אדם דירתו בעיר שיומא דשוקא ביום ג' כי דריה עניי... .
ס'י	כט	לא ידור בעיר שיום השוק ביום ג'. ²⁴⁷
נח.		
ו'י	ס'י	
מ'י	נח	... בשבתא דרין עשירים.

240 **צוה לבניו** – ניסוח ייחודי המעיד שריה"ח ציוה צוואה זו דווקא לבניו.

241 **צוה לבניך** – פנייה החריגה בלשון נוכח. אך אולי הדי' הסופית הינה טעות, במקום ו'.

242 **ולא נער בדד השמאלית** – אלמלא המהדורות האחרות, לא היה מובן לטעין זה בכת"י א', אף עם התוספת שבסוגריים. בוודאי גירסה זו לקויה, שכן בניגוד למהדורות האחרות, אוסרת מהדורה זו את ההנקה בצד שמאל בכלל (!).

243 **שיזכו לשיבה** – בר': "יזכו לשיבה". השווה לאמור לעיל בהערה 226. בכת"י מילי, שבדר"כ דומה לר', גורס "שיבה" כבכת"י מ', ולא "שיבה" כבר'. יתכן שבר' נפלה טעות בהעתקה.

244 **ארץ שוואבין** – אין זה איסור גמור ככרוב האזהרות, שהרי בסעי' נא הזהיר מלגור בעיר אוגסברג, שהיא חלק מארץ שוואבין.

245 **דרין עניי** – במהדורת הדר חסידיים פיענחו: "דרים". אך מכת"י ר' משמע: "דריה", וכן בר"מ ("ב"אזהרות נוספות" שהוסיף עי"פ כתי"י מ', סעי' יג).

246 **לא יקבע** – בכת"י א' וס' נאמר בלשון אזהרה, אך במ' ור' כתוב כעובדה, שבעיירות הללו דייריה עניי. יתכן שמסיבה זו הושמטו סעיפים נז-נח במהד' ו'; ואולי מחמת הסתירה לספר חסידיים, שבו (ס'י רסב) מפורש: "אל ידור אדם במקום שהשוק של גויים בשבת (השווה לטע' הבא בצוואה!) כי אי אפשר שלא יחטא בדבריו או בשום דבר." ואולי כוונת הצוואה היא דווקא לגור שם. במקומות רבים שבחו חז"ל וגדולי המחשבה את מידת ההסתפקות, ואת הסכנה שבעושר – למשל: יבמות סג ובעין-יעקב פי' עץ יוסף שם, סעי' כד; רש"י עירובין כא, ב ד"ה השדה; נדרים פא: "הוי זהיר בבני עניי"; חובות-הלבבות, שער הפרישות ושער חשבון הנפש; מסילת-ישרים פי'ג שער הפרישות. אפשר שמסגרתו של כתי"י א' ("לא... לא... לא") הביאו לחתוך בפסקנות: "לא יקבע אדם דירתו בעיר שיומא דשוקא ביום ג'". הבריחה מהעוני וגם מהעושר בסעיפים נז-נח מתאימים לדברי החכם במשלי ל, ז: "שתים שאלתי מאתך, רש ועושר אל תתן לי; הטרפני לחם חוקי, פן אשבע וכחשתי ואמרתני מי ה' ופן אוורש וגנבתי."

247 **שיום השוק ביום ג'** – בס' לא נזכר טעם הדבר, בעוד שבר' ובמ' מובאת העובדה (הטעם) אך ללא המסקנה המעשית, שלא לדור שם.

מקור	סימן	הנוסח
ר'	כג	... יומא דשוקא בשבת דריה עשירים. ²⁴⁸
א'	כב	לא (ימשך) ²⁴⁹ אדם מן העיר שיומא דשוקא ביום שבת כי דריה עשירים הם.
נט.		
ו'		
מ'	מז	לא יפריד אדם מחברו בתוך בכי.
ר'	כז	אדם המפרש ²⁵⁰ מחברו או מביתו אל יבכה שום אחד והבוכה רע לו מאד.
	לג	לא יפרד אדם מחברו מתוך בכי.
א'	כא	לא יבכה אדם כשיפריד ממנו אוהבהו או בנו או שום אדם.
ס'	כד	לא יפרד מחבירו מתוך בכי...
ס.		
ו' א'		
מ'	סט	לא יקנה אדם מזרעו תבואה להשתכר בה כי יפסיד בה.
ר'	נב	לא יקנה אדם מזרעו ²⁵¹ תבואה להשתכר כי יפסיד בה.
ס'	לו	לא יקנה אדם תבואה להשתכר בה לו. ²⁵²
סא.		
ו' ר' א'		
מ'	יז	פעם אחד שתה אחד מן מי הבית שבשכונת המת ²⁵³ וגער בו חכם לשעה קלה יצאה גם נשמת השותה ושאלו מן החכם ואמר ראיתי מלאך המות שפשף סכיניו במים אחר מיתת הראשון.
ס'	לט	גם זה משמו ²⁵⁴ פעם אחת נפטר בבית מת אחד ובא א' ושתה מים שהיו באותו הבית שנפטר המת ראהו החכם וגער בו לשעה קלה יצאה נשמתו אותו ששתה המים

248 דריה עשירים – ראה לעיל הערה 246.

249 לא ימשך אדם מן העיר – לפי רש"י פסחים צח, ב ד"ה ושל, "למשוך מן" פירושו: להסתלק מן. לפי"ז האזהרה היא שלא יסתלק אדם מן העיר שיום השוק שם (של הגויים) בשבת. יתכן שזוהי אזהרה המכוונת לאומות העולם, אולי על מנת שלא יחטאו ב"גוי ששבת", שעי"פ הגמ' (סנהדרין נח, ב) הוא חייב מיתה. ואולי האזהרה מכוונת לסוחרים יהודים, שלמרות שהזוהרו בסי' חסידים (סי' רסב) שלא לגור שם, מכל מקום אל להם להימנע מלעשות עסקים בעיר כזו.

250 אדם המפרש מחברו... או מביתו... והבוכה רע לו מאד – נוסח זה, המובא מכת"י ר' שבאמצע כת"י ר', הוא בוודאי ממשפחה שונה מכל המשפחות האחרות של הצוואה. הנוסח הארוך והמסורבל ("אל יבכה שום אחד") מצביע על קדמוניותו, עי"פ הכלל Lectio Difficultus.

251 אדם מזרעו – משמע שכל שאר הסעיפים נועדו לכלל, ולאו דווקא לזרעו. בסי' לא מוזכר זרעו, אך לא סביר שריה"ח יצווה לכולי עלמא שאף אחד לא יסחור בתבואה.

252 להשתכר בה לו – עריכה לקויה, וכן בהמשך: "יצאה נשמתו אותו ששתה."

253 שבשכונת המת – בנוסח סי' מדובר על בית המת בלבד ולא כל השכונה. ר' אהרן הכהן מלוניל כתב בספרו ארחות-חיים הלי' אבלות (עמ' 576 במהד' ברלין, תרנ"ט): "יומנהג לשפוך את כל מים שאובין שיהיו בשכונתו [של המת]... וי"א כי מלאך המות מפיל במים טיפת דם מן המת." דבריו מובאים בבית-יוסף ובשו"ע (יו"ד סי' ס"ט). זוהי עדות על מנהג נפוץ כמאה שנה לאחר פטירת ריה"ח. מסתבר שהמנהג החל בבית המת, ומשם התפשט לשכונה כולה. וא"כ זוהי עוד הוכחה לקדמותו של נוסח סי'.

254 גם זה משמו – משמע שסעיף זה (ויתכן גם הסעיף שאחריו, שהם סוף דפוס סי') אינו מהצוואה המקורית. וכן משמע ששאר הצוואה כפי שהובאה בדפוס סי' היא מקורית, חוץ מאשר סעיפים ז-ט, שבהם צויין מקורם במפורש.

מקור	סימן	הנוסח
		ושאלו לחכם מה היית יודע שגערת בו אמר אני ראיתי מלאך המות ששפשף סכיניו כמים ²⁵⁵ שהיו בבית לאחר פטירת הראשון.
ס.ב. ²⁵⁶		
ו' ס'		
מ'	יד	וגם איש מזרעו אינם רגילים ²⁵⁷ לקרות שם ילדיהן אחר בנם (החי) [המת] ²⁵⁸ ...
ר'	נג	גם מזרעו אינם רגילים לקרוא שם ילדיהם אחר(ר) אדם חי. ²⁵⁹
א'	כט	... וגם לא יכנה אדם ²⁶⁰ בניו או בנותיו ב' פעמי' אחר אדם אחד. ²⁶¹
	כח	... ולא יכנה בניו אחר אבי (ו)אמו ²⁶² כש(ה)ם חיים. ²⁶³
ס.ג.		
ו' א' ס'		
מ'	ד	... וכן אם יש לאדם אשה ומתה לא ישא אחרת ששמה כשם הראשונה או אם מת בעל לאשה לא תקח בעל ששמו כשם הראשון כי יחשבו אחר הראשון ואם יהיה הדבר כך, לעולם לא יהיה בטוב או ימות אחד מהרה.
ר'	נו	ושלא ישא אדם אשה אחרת ששמה כשם אשתו הראשונה.
ס.ד.		
ו' ר' א'		
מ'	טז	אדם שחולה ²⁶⁴ עד שהוא גוסס ומאריך בצרתו אם הוא

255 **ששפשף סכיניו כמים** – אין ספק שצ"ל "במים", כבכת"י מ'.
 256 ההבדלים הקטנים שבין שלושת הנוסחים מביאים למסקנות שונות לחלוטין. ברם, נראה שהסתעפו ממקור אחד, שהרי בכל מהדורה יש רק ציווי אחד ולא שניים האחרים.
 257 **איש מזרעו אינם רגילים** – ניסוח יחידאי בצוואה, שמעיד על היותו תוספת מאוחרת.
 258 **לקרות שם ילדיהם אחר בנם (החי) [המת]** – כן העתיק רמ"א מאהרר ע"פ שני כתבי יד המכונים "מינכן", ולא ציין אם התיקון הוא בכתה"י או משלו. ראיה לתיקון זה יש מספר חסידים ס"י תעז: "וכן אם מתה לאדם בתו וילדה לו אשתו בת אחרת, אם הראשונה הניחה בן או בת אז יקרא פעם שניה בשם המתה... ואם אין לה זרע לא יקרא השניה בשם המתה." וכן בס"י רמד: "שהשם גורם לטובה או לרעה. לטובה - יש אדם שכל הנקראים בשמו יצליחו... ויש... להיפך." אך יש הוכחה גם לגירסה "אחר בנם החי" מס' חסידים ס"י תס: "ויש מקומות שאין קורין אחר שמות החיים, אלא אחר שכבר מתו." אפשר שזו כוונת הצוואה בכת"י ר' (סעי' כט): "וגם לא יכנה אדם בניו או בנותיו ב' פעמים אחר אדם אחד", כלומר שלא יהיו ב' אחים בעלי אותו שם. יתכן שנוסחת מ' שלפנינו (בגירסה שאין לקרוא אחר בנם החי) הוא צירוף של שתי האזהרות אשר בכת"י א' (סעיפים כח-כט) שלא יקרא ע"ש החיים, ולא יקרא ב' בנים בשם אחד.
 259 **אחר אדם חי** – ע"י בהערה הקודמת, שאזהרה זו מופיעה בספר חסידים ס"י תס.
 260 **ולא יכנה אדם** – לא מוזכר בכת"י אוקספורד שריה"ח מכוון הצוואה ל"זרעו" בסעיף זה ולא בכל הצוואה כולו בהתאם לניסוח קהל היעד שלו. וז"ל בסוף הצוואה: "אלו ל"א צוואת החסיד שצוה רבינו יהודה החסיד לכל העולם לכל הפחות לזרעו לקיימם."
 261 **בניו או בנותיו ב' פעמים אחר אדם אחד** – משמע, גם אם קרא לבתו ע"ש אדם, לא יקרא אח"כ לבנו ע"ש אותו אדם.
 262 **ולא יכנה בניו אחר אבי (ו)אמו** – ר' החיבור שבראש המלה "אמו" נראה בכת"י כתוספת מאוחרת, ולפני כן היה כתוב: אבי אמו. אך לגירסה זו לא יתאים לשון הרבים שבהמשך ("כשהם חיים"); מה עוד, שאין סברה שדין זה יחול רק כלפי אבי אמו, ולא כלפי אבי אביו.
 263 **כש(ה)ם חיים** – הוסף בין השיטין, למעלה מסוף השורה, באותו כתב היד של הצוואה. המעתיק אכן מקפיד לשמור על הסרגל השמאלי, למרות שיש לו מקום להמשיך.

מקור	סימן	הנוסח
		רשע יש לשתוק ואין להרבות דברים בפניו. ²⁶⁵ ואם הוא צדיק ומיתתו מזקת לבריות אז יש להתיר לו ולומר תהא מיתתך מותרת ²⁶⁶ לך ממני ומן העולם.
ס' יג		אדם שחלה עד שהוא גוסס ומאריך בצרתו אם הוא רשע יש לו לשתוק ואין להרבות דבר לפניו ואם הוא צדיק ומיתתו מזקת לרבים אז יש להתיר ולומר לו תהא מיתתך מובדלת מכל העולם וממני.
ס.ה.		
ו' ר' א'		
מ' ל		אדם ²⁶⁷ הדר בעיר שיש שם בית הקברות אם הולך לעיר אחרת שיש שם בית הקברות אל ילך שם להתפלל אל המתים ²⁶⁸ פן יקפידו מתים שבעירו ויזיקוהו.
ס' י		אדם שיושב בעיר שיש בה בית הקברות אם הולך בעיר שיש בה גם כן בית הקברות יזהר שלא ילך באותו בית הקברות להתפלל עליו כי המתים שבעירו יכעסו עליו ויזיקו לו.
ס.ו.		
ו' ר' א'		
מ' לד		סכין או חרב, שנהרג בו יהודי אסור להנות ²⁶⁹ ממנו כי סכנה גדולה הוא לכל בני ביתו ולכל אשר יהנו ממנו אך יקברוהו עם הנהרג.
ס' יא		סכין או חרב שנהרג בו יהודי אסור ליהנות ממנו כי סכנה גדולה היא לכל בני ביתו ולכל מי שיהנה ממנו אך יקברוהו עם המת.
ס.ז.		
ו' א' ס'		
מ' מה		לא יגדל אדם תורים ובני יונה בתוך ביתו לפי שהבית אשר יגדלו בה או ימותו בניו או לא יהי לו זרע.
ר' נה		גם שמעתי שצוה לזרעו ²⁷⁰ שלא יגדלו אדם את העוף ששמו [ב(ח)רין] . ²⁷¹

264 **אדם שחולה** – בכת"י מ' אזהרה זו מופיעה בגליון הצוואה, וכן בצוואה הבאה. שני הסעיפים הללו מופיעים רק בנוסח ס' ובגליון כת"י מ'. עיי' מש"כ בהקדמה על כת"י מ' שהתחבר בשלבים.

265 **ואין להרבות דברים בפניו** – משמע להרבות בתפילות. מנוסח ס' - "ואין להרבות **דבר** לפניו" - משמע שרעש הדיבורים בעלמא מונעים מנשמתו מלצאת.

266 **תהא מיתתך מותרת** – כלומר: אנו מסכימים לוותר על הצדיק (כך פירשו בדמשק-אליעזר ובמשנת-אברהם). אך מגירסת ס' - "תהא מיתתך מובדלת מכל העולם וממני" - משמע ההיפך, שרוצים להיבדל ממיתת הצדיק, שישאר בחיים. דיבור שכזה ע"י מיטת המת עשוי להועיל שלא ימות.

267 סעיף זה מופיע אף הוא בגליון של כת"י מ', ראה לעיל הערה 264.

268 **להתפלל אל המתים** – נוסח זה תומך באפשרות התפילה אל המתים עצמם. אך מנוסח בסי' ("להתפלל עליו") משמע שלא מדובר בתפילה אל המת עצמו. ועיי' במש"כ על סעי' יב.

269 **אסור להנות ממנו** – לכאורה משמע שרק ההנאה נאסרה, אך לא ההצגה בפומבי. אולם הרב משולם ראטה (שו"ת קול-מבשר ח"א ס' ח) אסר אף הצגת חבל תלייה ששימש את הגרמנים במוזיאון.

270 **שמעתי שצוה לזרעו** – משמע שאזהרה זו אינה מהצוואה המקורית שהיתה לפניו.

מקור	סימן	הנוסח
ס.ח. ²⁷²		
ו' מ' ר' ס'		
א'	כ	לא ידבר אדם מחתנות של גויים שמזדווגים יחד זה עם זה. ²⁷³
ס.ט. ²⁷⁴		
ו' מ' א' ס'		
ר'	כד	וכל הגבוה יצליח במלחמה ²⁷⁵ וכשעתידין לבא קודם משיח התתרים ²⁷⁶ מחריבו אשכנז ספק כולו ספק מקצתו.
ע.		
ו' מ' א' ס'		
ר'		... וישוב שלא דרו בו יהודים ²⁷⁷ מעולם לא יבא לדור שם באותו מקום.
ע.א.		
ו' מ' א' ס'		
ר'	נז	ושלא _____ מעות בבית (ד__ יו) ²⁷⁸
ע.ב.		
ו' מ' א' ס'		
ר'	נח	ואל יכה אדם את הכלב בשינה ²⁷⁹ שהוא (מלך) של (צבלי). ²⁸⁰
ע.ג. ²⁸¹		
ו' ר' א' ס'		
מ'	יד	...וכן לא יקראו שם בניו אברהם יצחק ²⁸² יעקב ולא משה, ²⁸³ כי האחד ימות או יחלה או יהיה אלם או שוטה

271 העוף ששמו (בחרין) - לפי ספר חסידים ס"י תתל"ח, אין לגדל עופות לנוי, "ומה שמוציא עליהם היה לו לתת לעניים". שם העוף קשה לפיענוח בכתב היד, אך אין זה קרוב ליונה בגרמנית (טאובה) או לתור (טורטל-טאובה) הנזכרים במי.

272 מכאן ואילך אזהרות "יחידאיות" (מופיעות רק באחת מהמהדורות), ומסתבר שאינן מהצוואה המקורית. בסי' וא' כמעט ואין אזהרות יחידאיות, וזוהי הוכחה לקדמותן.

273 **מחתנות של גויים שמזדווגים יחד זה עם זה** – אזהרה זו רואה אור פה לראשונה, וטרם זכתה לפירוש. אם הכוונה לניבול פה, שמפניו הזהירו חז"ל: "הכל יודעין כלה נכנסת לחופה אלא כל המנבל פיו... (שבת לג, א) - מה לי יהודים, מה לי גויים: ואולי מזהיר פה מהשתתפות בחתנות של גויים שעלולה להוביל להזדווגות, היינו לחתנות איתם. עיי' בהערה 68.

274 ארבעת הסעיפים הבאים "יחידאים" בכת"י ר'. על אמירת עתידות עיי' חז"ל ראה הערת הרר"מ (עו) ע"פ סנהדרין יא וקא.

275 **וכל הגבוה יצליח במלחמה** – אולי היו התתרים גבוהים מהגרמנים.
276 **התתרים מחריבו אשכנז** –כפי הנראה צ"ל: יחריבו אשכנז. ספק אם יש כאן השראה מימי מסעי הצלב הלא-רחוקים, או נבואה לעתיד, עד ימינו אנו. עיי' בהערה 68.

277 **שלא דרו בו יהודים וכו'** – מעין סעי' יז: "לא יבנה אדם בית על קרקע שלא עמד בו בנין מעולם." יהודי זקוק לקהילה, הן מצד חובותיו הדתיות (תפילה בציבור, שוחט, שאלת רב וכו'), והן מבחינה בטחונית.

278 **ושלא _____ מעות בבית (ד__ יו)** – מעין סעי' מו בגירסת כת"י ר' (סעי' מא שם): "אין להטמין אוצר בקרקע". בהיות סעיף זה מורכב ממהדורה אחרת (ר"י) ייתכן שהוא חוזר על צוואה קודמת בר'.

279 **ואל יכה אדם את הכלב בשינה** – מהוספותיו של כת"י ר"י. על הכבוד לכלב ראה ספר חסידים ס"י מז ותרסה.

280 **שהוא (מלך) של (צבלי)** – כלומר: יש לכבד כלב משום שבעולמו הוא מכובד.

281 מכאן ואילך האזהרות שמופיעות בכת"י מ' בלבד.

מקור	סימן	הנוסח
		והרבה דברים כיוצא בו.
עד.		
ו' ר' א' ס'		
מ'	לח	לא יטול המזוזה ²⁸⁴ כשעוקר מדירה אשר דר בה, כי סכנה הוא.
עה.		
ו' ר' א' ס'		
מ'	מו	הדר בבית אחד ויצא ממנו לא יחזור לדור בתוכו עד אחר שבע שנים שלמים. ²⁸⁵
עו.		
ו' ר' א' ס'		
מ'	נו	אל יקיז דם ²⁸⁶ בתמוז אלול ושבת וסימן אחד ראשי תיבות תא"ש ס"ת ז"ל"ט.
עז.		
מ'	סא	אין אומרים ²⁸⁷ לך אכל בשמחה לחמך אחר הטבת חלום דר"ת ²⁸⁸ אבל.
ר' ס' א' א'		

ז. ביבליוגרפיה לספרות שנכתבה על צוואת ריה"ח

אזולאי, ר' חיים יוסף דוד, ברית עולם פירוש על **ספר חסידים**, ירושלים, תשי"ז.
 ר' אלעזר ב"ר יב"ק מוורמיזה, **ספר הרוקח**, ורשה, תר"מ.

282 **לא יקראו שם בניו אברהם יצחק יעקב וכו'** – כך נהגו בדרך כלל התנאים והאמוראים, כדברי החיד"א בשם-הגדולים (עי' רב אברהם גאון). אולי הושמטה אזוהרה זו בכל המהדורות האחרות, כיון שהמנהג השתנה. השינוי במנהג מצביע אולי על קדמותה של אזוהרה זו. דווקא במשפחתו של ריה"ח מצויים שמות אלו בשפע (עי'פ' אטלס עץ חיים עמ' 125-131), כולל אחיו אברהם וזקנו יצחק. לא מסתבר שהכוונה לקריאת צירוף של שני שמות אלו לאדם אחד, כיון שבאשכנז דאז לא קראו אדם בשני שמות. ואולי הכוונה שלא ייקראו כל הבנים ע"ש אבות האומה. ואולי שני קרוביו אלו, אחיו אברהם וזקנו יצחק, מתו באופן טראגי, ומשום כך הוא מזהיר את הדורות הבאים לא לקרוא לבניהם על שמם של נפטרים אלו, שכן אין לקרוא בשם מי שאיתרע מזליה (ספר חסידים סי' רמד, רמו, תעז).

283 **משה** – במשפחת קלונימוס, שהיא משפחתו של ריה"ח, יש לא פחות מ-10 משה, חלק לפני ריה"ח וחלק אחריו (שם, 125-126), וכן בין צאצאיו, למשל: נכדו ונכד נכדו. אפשר שהשם משה הוסף לצוואה מאוחר יותר, וכן משמע קצת מההפרדה באמצע הרשימה ("לא... אברהם יצחק ויעקב ולא משה"). ואולי זהו נסיון להחיות את ה"הרתעה" מלהשתמש בשמות שחז"ל נמנעו מלהשתמש בהם.

284 **לא יטול המזוזה** – זוהי הלכה מפורשת בגמרא ב"מ קב,א. סעיף זה מובא בבית לחם יהודה (לר' צבי הירש מווילנה, יו"ד רצא,ב) בשם ספר חסידים, אך יצוין שאינו מופיע אלא בכתי"י מי של הצוואה. עכ"פ משמע שנוסח מי (או נוסח שממנו העתיק) כבר היה קיים לפני כ-300 שנה.

285 **שבע שנים שלמים** – עיי' בהערה 43.

286 **אל יקיז דם** – סעיף זה בגליון של כתי"י מי בלבד – עובדה המחשידה אותו כלא מקורי. ברם בט"ז (יו"ד קטז,ו): "מצאתי בקובץ ישן אחד אלו ימים שסכנה מאד בהם להקיז דם **קבלה מריה"ח**, אא"ט היינו ראש חדש אייר, אלול, טבת, כשחל יום ח' של אחד מן הנ"ל ביום ב' או ביום ד'."

287 **אין אומרים** – סעיף זה גם מופיע בגליון של כתי"י מי בלבד (ולא בגוף הצוואה) ב' סיבות לחשוד שאינו מקורי. ועיי' מה שכתבנו בהקדמה על אודות י"א הסעיפים האחרונים של כתי"י מי שאינם מסודרים ע"פ נושאי שאר כתי"י מי וגם אינם מופיעים בכל בכתי"י א' הקדום. הרי לנו שתי הוכחות נוספות שסעיף זה "הודבק" ממקור אחר לצוואה. ברם, כמו בהערה הקודמת, גם פה מצאנו שייחסו מנהג זה לריה"ח, עיי' בכלבו (סי' ל') שמובא מהר"מ בשם ריה"ח. אי"כ מובן איך מצאו ב' הסעיפים הללו את דרכיהם לגליון של כתי"י מי של הצוואה, שהרי הם מיוחסים לריה"ח אך לא מהצוואה המקורית.

288 **דר"ת** – דראשי תיבות.

ביליצר, ר' אפרים, **יד אפרים**, תל-אביב, תשי"ל.

בער, יצחק, המגמה הדתית-חברתית של ספר חסידים, **ציון ג'**, (תרצ"ח), עמ' 1-50.

גידעמן, משה, **התורה והחיים בארצות מערב בימי הביניים**, ירושלים, תשל"ב.

דב, ר' חיים שמעון, "שבעים תמרים", פירוש על **צוואת ר' יהודה החסיד**, קראקא, תר"ס.

דן, יוסף, "ר' יהודה בן שמואל החסיד", **האנציקלופדיה העברית**, כרך יט, טורים 183-185.

דן, יוסף, **חסידות אשכנז בתולדות המחשבה היהודית**, תל אביב, תשי"נ.

דן, יוסף, **ספרות המוסר והדרוש**, ירושלים, תשל"ה.

דן, יוסף, **תורת הסוד של חסידות אשכנז**, ירושלים, תשכ"ח.

הדר חסידים (בעילום שם), פירוש על צוואת ר' יהודה החסיד, **ספר חסידים**, ירושלים.

וולדמן, חיים יוסף, **אוצר ספר חסידים**, ירושלים, תשנ"ב.

וורמן, ר' אברהם דוד מבוטשאטש, "מילי דחסידותא" הערות על צוואת ר' יהודה החסיד, **ספר חסידים**, ירושלים, תשי"ז.

זימר, יצחק (אריק), **עולם כמנהגו נוהג**, ירושלים, תשנ"ו.

מאהלר, ר' מנחם אליעזר, "דמשק אליעזר", פירוש על צוואת ר' יהודה חסיד שבספר **תולדות חסידים**, קראקא, תרנ"א.

מאהלר, ר' מנחם אליעזר, **תולדות חסידים**, קראקא תרנ"א.

מרגליות, ר' ראובן, "מקור חסד", פירוש על **ספר חסידים**, ירושלים, תשי"ז.

מרגליות, ר' ראובן, תולדות רבינו יהודה החסיד, מבוא **לספר חסידים**, ירושלים, תשי"ז.

מרגליות, ר' ראובן, תולדות רבינו יהודה החסיד, מבוא **לספר חסידים**, לבוב, תרפ"ד.

פריימן, ר' יעקב, "מבוא לספר חסידים", **ספר חסידים**, פרנקפורט, תרנ"א.

פרייס, ר' אברהם, משנת אברהם פירוש על **צוואת ר' יהודה החסיד**, טורונטו, תשט"ו.

שבדרן, ר' שלום מרדכי (מהרש"ם), הגהות מהרש"ם על צוואת ר' יהודה החסיד, **ספר חסידים**, ירושלים, תשי"ז.

שבת, ארי יצחק, "צוואת רבי יהודה החסיד- השוואת מהדורות וכתבי יד", **טללי אורות** (י), תשס"א-ס"ב, עמ' 82-152

שבת, ארי יצחק, "זיהויו של "אליעזר" המצווה בצוואת ר' יהודה החסיד מלגור ברגנסבורג", **טללי אורות** (יא) תשס"ד עמ' 146-156

שבת, ארי יצחק, "צוואת ר' יהודה החסיד- האם נכתב עבור הציבור הרחב או לזרעו?", **סיני** קלג (טבת-אדר תשס"ד), עמ' קצט-רכז

שבת, ארי יצחק, "אסונות שתלו בעבירה על צוואת ר' יהודה החסיד והשפעתם" **המעין** מח, ג (ניסן, תשס"ח), עמ' 43-56

Abrahams, Israel (ed.) **Hebrew Ethical Wills**, Philadelphia, 1976.

Cohen, Evelyen, **The Rothschild Mahzor**, N.Y. , 1983.

Scholem, Gershom, **Major Trends in Jewish Mysticism**, N.Y. , 1974.

Schloessinger, Max, Judah Ben Samuel HeHasid of Regensburg, **The Jewish Encyclopedia** (ed. Isadore Singer), N.Y. , 1904.

Soloveitchik, Haym, Three Themes in Sefer Hassidim, **AJS Review** (1976) p.311-325.